

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет психолого-педагогічний
Кафедра загальної та вікової психології

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Токарева Н. М. Реєстраційний № _____

_____ 2025 р. « ____ » _____ 2025 р.

**Соціально-психологічні чинники формування статево-рольової
ідентичності молодшого школяра**

Кваліфікаційна робота студентки групи ЗПП-21
ступінь вищої освіти – перший (бакалаврський)
спеціальності 053 Психологія

Гречко Дарії Ігорівни

Керівник :

Даценко Оксана Анатоліївна

асистент кафедри загальної та вікової психології

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, **Гречко Дарія Ігорівна**, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно і не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади дослідження статево-рольової ідентичності молодших школярів	9
1.1. Статево-рольова ідентичність особистості як психологічний феномен	9
1.2. Психологічні особливості формування статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку	16
1.3. Соціально-психологічні чинники формування статево-рольових уявлень дитини	21
Висновок до розділу 1	25
РОЗДІЛ 2. Емпіричне дослідження особливостей статево-рольової ідентичності молодших школярів	26
2.1. Організація та процедура вимірювання показників статево-рольової ідентичності молодших школярів	26
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження	31
2.3. Рекомендації щодо конструктивного формування статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку	42
Висновок до розділу 2	46
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	52
ДОДАТКИ	57

ВСТУП

Актуальність теми. Глобальні соціальні та соціокультурні трансформації у сучасному постіндустріальному суспільстві суттєво позначилися на традиційних і культуральних стереотипах, і зокрема – у системі статево-рольової стратифікації, пов'язаної із усвідомленням суб'єктами життєтворення факторалів маскулінності та фемінінності. Зрушення торкнулися й мисленнєвих постулатів, концепцій гендеристики, відповідно до яких суголосність понять «гендер» та «стать» все більше руйнується, а уявлення про нормотипові ознаки статево-рольової поведінки стають менш жорсткими і полярними (до прикладу див. [11; 28; 29; 30; 31; 34 та ін.]) у площині «гендерного лібералізму». А тому процес і результати усвідомлення і прийняття особистістю своєї статевої ідентичності, засвоєння моделей статево-рольової поведінки на різних етапах генези буття людини постають актуальним контекстом вивчення, що потребує нових системних досліджень.

Сутнісні ознаки статево-рольової ідентичності та поведінки особистості висвітлюються в наукових напрацюваннях як зарубіжних (Е. Н. Erikson, J. Gagnon, В. Henderson, L. Kohlberg, S. K. Thompson & etc.), так і вітчизняних (О. М. Кікінеджі, О. Б. Кізь, Н. Р. Торжевська та ін.) дослідників. Статево-рольова ідентичність тлумачиться науковцями у широкому контексті усвідомлення і суб'єктивного сприймання особою себе як «представника статі, носія притаманних статі характерних рис, установок, особливостей поведінки, які співвідносяться з уявленнями про мужність (маскулінність) або жіночність (фемінінність), тобто прийняття на себе певної статевої ролі» [31, с.47].

Помітним є також доробок науковців у царині вивчення тенденцій формування статево-рольової ідентичності особи на різних етапах когнітивного та особистісного розвитку (О. М. Амплєва, О. Б. Кізь, І. А. Ковальчук, Н. І. Миропольцева, І. М. Хоржевська та ін.). Фахівцями констатовано, що за результатами адекватної статево-рольової ідентифікації

формується цілісна гармонійна особистість, здатна осмислити та прийняти повноту чоловічих та жіночих психологічних характеристик, усвідомити сутність настанов та статевих ролей. Звертають увагу дослідники й на інші аспекти статево-рольової ідентифікації, передусім на варіативність біологічних, психологічних та соціально-психологічних чинників, які скеровують процес ідентифікації, а за відсутності психологічної своєчасної підтримки можуть спровокувати складні переживання й ускладнити (або й викривити) сприймання особою власної статі (L. Kohlberg, О. Б. Кізь, Н. Р. Торжевська та ін.). Разом з тим, попри значну кількість теоретичних та емпіричних досліджень з даної проблематики, все ще залишаються недостатньо окресленими особливості формування статево-рольової ідентичності у молодшому шкільному віці. Потребують уточнення також чинники, що сприяють (або перешкоджають) успішній статево-рольовій ідентифікації школярів означеної вікової групи.

А отже дискусійний характер та актуальність теми дослідження, теоретична та практична значущість проблеми унормування статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку обумовили вибір теми даної кваліфікаційної (бакалаврської) роботи: «Соціально-психологічні чинники формування статево-рольової ідентичності молодшого школяра».

Мета даного дослідження полягала у теоретичному обґрунтуванні й емпіричному вивченні соціально-психологічних чинників вибудовування успішної статево-рольової ідентичності особистості протягом молодшого шкільного віку.

Досягнення мети потребувало розв'язання низки **завдань**:

1. Здійснити аналіз наукової літератури з питань статево-рольової ідентичності та особливостей її формування у молодшому шкільному віці.
2. Розглянути соціально-психологічні чинники, які зумовлюють успішність статево-рольової ідентифікації молодших школярів.

3. Емпірично дослідити особливості статево-рольової ідентичності респондентів молодшого шкільного віку.
4. Розглянути можливості унормування вимірів статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку.

Об'єктом дослідження було обрано психологічні особливості статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: соціально-психологічні чинники, що впливають на успішність статево-рольової ідентичності молодших школярів.

Гіпотеза: урахування соціально-психологічних чинників особистісного розвитку молодших школярів сприятиме оптимізації статево-рольової ідентичності респондентів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили:

- психологічні тенденції сучасної гендеристики, що досліджує механізми форматування гендерних моделей поведінки особистості в різних соціокультурних контекстах (S. Bem, E. Maccoby, C. Jacklin, C. L. Magalhaes; Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджі, А. Б. Мудрик, С. В. Діденко та ін.);
- дослідження сутнісних ознак статево-рольової соціалізації особистості, механізмів та умов формування статево-рольової ідентифікації (E. H. Erikson, L. Kohlberg, S. K. Thompson & etc.; О. М. Кікінеджі, О. Б. Кізь, І. М. Козинець, Н. Р. Торжевська, З. В. Шевченко та ін.); були враховані результати дослідження науковцями соціально-психологічних чинників формування статево-рольової ідентичності та поведінки особистості (І. А. Ковальчук, Н. І. Миропольцева, Н. В. Родіна та ін.), які систематизують наукові уявлення щодо даної проблеми;
- закономірності психічного розвитку особистості у молодшому шкільному віці (С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко, В. П. Кравець, Т. В. Говорун та ін.), і зокрема – особливості становлення статево-рольової ідентичності та поведінки молодших школярів.

Методи дослідження. Розв'язання поставлених завдань здійснювалося шляхом використання загальнонаукових методів та методів психологічного дослідження:

- *теоретичні методи:* теоретичний аналіз наукової літератури з метою визначення стану розробленості досліджуваної проблеми, узагальнення та систематизація отриманої інформації;
- *емпіричні методи:* опитування, тестування;
- *статистичні методи:* обрахування індивідуальних показників досліджуваних параметрів за ключем методик, означення середніх і відсоткових показників досліджуваних характеристик у вибірковій сукупності респондентів; співставлення психодіагностичних параметрів, кореляційний аналіз даних із використанням коефіцієнта Пірсона.

Емпіричне дослідження показників статево-рольової ідентичності та поведінки молодших школярів було виконано із використанням валідних, адаптованих у вітчизняній психології **методик**, таких як-от:

- 1) методика дослідження дитячої самосвідомості та статево-вікової ідентифікації Н. Л. Білопольської (у модифікації О. П. Таран) [17];
- 2) статево-рольовий опитувальник Сандри Бем (Bem Sex-Role Inventory, BSRI), спрямований на вивчення базових показників маскулінності/фемінінності респондентів [26];
- 3) проективна методика «Незакінчені ситуації» (О. Іванова), що дозволяє вивчити рівень усвідомлення дітьми відмінностей у поведінкових схемах осіб різної статі [цит. за: 9, с.37 – 38].

Отримані дані піддавалися кількісному аналізу з подальшою якісною інтерпретацією і змістовним узагальненням.

Вибіркову сукупність склали 38 респондентів – учнів початкової школи (1 – 3 класи Криворізького ліцею № 77) віком 6 – 8 років, з них: 18 хлопців і 20 дівчат. Вибіркова сукупність була сформована рандомно за віковою ознакою респондентів із урахуванням правових та етичних норм психологічного супроводу неповнолітніх осіб

Емпіричні дані були отримані шляхом індивідуального опитування респондентів.

Практична значущість роботи полягає в уточненні чинників, що впливають на успішність статево-рольової ідентичності та поведінки особистості, і зокрема – у молодшому шкільному віці. Матеріали дослідження можуть бути використані практичними психологами та педагогами у системі психологічного супроводу здобувачів освіти молодшого шкільного віку, а також будуть корисними здобувачам педагогічної освіти при підготовці до занять із психології.

Надійність і вірогідність дослідження забезпечувалися теоретико-методологічною обґрунтованістю вихідних положень, об'єктивним аналізом теоретичних та практичних аспектів досліджуваної проблеми, застосуванням методів, узгоджених із метою і завданнями дослідження.

Кваліфікаційна (бакалаврська) робота належить до теоретико-емпіричного типу.

Апробація результатів дослідження відбулася на засіданні наукового гуртка кафедри загальної та вікової психології КДПУ «Психологія життєтворчої самореалізації особистості» (керівник О. А. Даценко). Крім того результати дослідження були обговорені на науково-методичному семінарі Психологічної лабораторії особистісного розвитку (проект кафедри загальної та вікової психології КДПУ).

Структура та обсяг роботи: робота складається із вступу, 2-х розділів, висновків, списку опрацьованої та використаної літератури і має обсяг 57 друкованих сторінок. Робота ілюстрована 6 таблицями, 4 рисунками (діаграмами). Список наукової літератури нараховує 48 джерел, з яких 14 англійською мовою.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТЕВО-РОЛЬОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Статеворольова ідентичність особистості як психологічний феномен

У системних вимірах самосвідомості особистості показники ідентичності є одним із найбільш значущих аспектів самоздійснення людини. Згідно із теорією Е. Еріксона ідентичність базується на відчутті особою тотожності самій собі й неперервності свого існування в часі та просторі, а також на усвідомленні факту, що цю тотожність і неперервність визнає оточення [40].

Невід'ємною складовою особистісного профілю людини постає й статево-рольова ідентичність, що тлумачиться як усвідомлення особистістю свого зв'язку з культурними визначеннями мужності та жіночності; приналежності до певної соціальної групи на основі статевої ознаки [цит. за: 25, с. 32].

У розрізі історії досліджень проблематики статево-рольової ідентичності особистості та шляхів її становлення варто відзначити, що перші трактування сутнісних відмінностей рольової поведінки чоловіків і жінок зустрічаються ще в античній філософії, зокрема в роботах Платона й Аристотеля. Проте найбільш позначилися на формуванні ідей гендерістики напрацювання австрійського психіатра, фундатора психоаналітичного напрямку психологічних досліджень З. Фрейда, який на початку ХХ століття зацентрував увагу широкого загалу на несвідомих переживаннях, пов'язаних із психосексуальним розвитком особистості і цілісністю диференційних ознак статевої поведінки [8, 31]. У подальшому погляди З. Фрейда були розвинуті в аналітичній психології Карла-Густава Юнга, де серед базових архетипів колективного несвідомого представлено втілення жіночого початку в чоловічому несвідомому («аніма») і чоловічого – у жіночому («анімус»), що постають як значущі регулятори людської поведінки. Згідно із

твердженнями К. Юнга ці архетипи складаються з витіснених, «непрожитих» рис особистості, які, залишаючись у несвідомому, можуть стати для людини джерелом невротичних переживань. Усвідомлення чоловіком своєї внутрішньої жіночності, а жінкою – мужності має стати показником особистісного зростання людини у єдності суперечностей [цит. за: 3, с.66].

Аналізом змістової сутності та структурних компонентів статево-рольової ідентичності особистості переймалися також Е. Маккобі, К. Жаклін, С. Бем та інші чисельні науковці, які тлумачили дане утворення як мультифункціональний феномен, що поєднує в собі біологічні, соціальні та психологічні показники. У найбільш відомій роботі Елеонор Маккобі та Керол Жаклін «Психологія статевих відмінностей» [43] конкретизовано рольові стереотипи та відмінності рольової поведінки чоловіків та жінок, уточнено особливості усвідомлення ними еталонних образів статі.

Подальші експериментальні дослідження дозволили науковцям довести, що людина може у своїй поведінці поєднувати ознаки маскулінного (від лат. *masculus* – чоловічий) і фемінінного (від лат. *femina* – жінка) стереотипів поведінки. Так зокрема напрацювання Сандри Бем [36; 37] стали підґрунтям для розгляду ознак маскулінності і фемінінності не як альтернативи гендерного профілю, а як незалежних властивостей. Нею було констатовано існування трьох типів осіб:

- 1) із переважанням фемінінних характеристик (емоційності, чутливості, вразливості, емпатійності тощо);
- 2) із переважанням маскулінних характеристик (незалежності, агресивності, раціональності соціальної перцепції);
- 3) андрогінних (від грец. *andros* – чоловік та *gune* або *gynaikos* – жінка) осіб, у яких спостерігається баланс маскулінних і фемінінних властивостей.

Водночас С. Бем зауважувала [37], що андрогінія забезпечує суттєві можливості соціальної адаптації особистості, що спростовує фіксованість

гендерних стандартів і підтверджує інкультуральний характер статево-рольової поведінки.

Кластерний огляд подальших зарубіжних досліджень підтвердив продуктивність увиразнення рис маскулінності/фемінінності особистості у єдності ознак: вченими знайдено зв'язок між андрогінією та ситуативною гнучкістю, самоповагою, мотивацією до досягнень тощо [цит. за: 3, с.67]. Встановлено також, що самоактуалізований чоловік (згідно із ідеєю гуманістичної психології) обов'язково виявляє й «суто жіночі» риси – сенситивність, чутливість, емпатійне розуміння тощо. Чоловік без явно виражених якостей фемінінного типу потребує постійного підтвердження його успішності у різних сегментах життєдіяльності, що руйнує природність взаємин з іншими [там само].

Разом з тим варто зважати, що концептуальні позиції андрогінії не є абсолютними і викликають чисельні дискусії. Професор Т. М. Титаренко, до прикладу, наголошує, що «чоловічий життєвий світ формується прискореними темпами, програючи в багатоманітності якісних характеристик і виграючи в ступені внутрішньої активності, самостійності. Жіночий світ розвивається більш суперечливо й повільно, <...> позаяк фемінізація на певних вікових етапах поєднує в собі й певну вікову маскулінізацію, й андрогенну орієнтацію. Завдяки цьому жіночий світ більш відкритий зовнішнім впливам, насичений полімодальними інтерпретаціями» [28, с. 134].

Цікаво, що С. Бем визнає неоднозначний, дискусійний характер концепції андрогінії, тому що перехід особистості до комбінування ознак статево-рольової поведінки потребує змінення суспільних настанов та соціальних стереотипів. Однак, завдяки теорії Сандри Бем науковою спільнотою було визнано, що у функціональних площинах розвитку цивілізації однаково корисними можуть бути як маскулінні (чоловічі), так і фемінінні (жіночі) моделі поведінки.

На фоні активних трансформаційних процесів у сучасному суспільстві питання статево-рольових ідентифікаційних сценаріїв особистості стало залишається у центрі дослідницьких інтересів науковців (J. Gagnon, B. Henderson, L. Kohlberg, S. Thompson & etc.; Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджі, О. Б. Кізь, І. А. Ковальчук, Н. В. Родіна, Н. Р. Торжевська та ін.), публікації яких різнобічно висвітлюють проблематику статево-рольової поведінки, гендерних відмінностей тощо [41; 42; 44; 48; 6; 11; 12; 25; 31; 32 та ін.].

У широкому контексті досліджень відмінності між людьми за статевою ознакою розглядаються із урахуванням біологічної універсальної основи, що має своє соціокультурне продовження у вимірах рольової поведінки [34, с.201]. Це зумовлює бінарну систему аналізу ознак: природну (біологічну) обумовленість статевих відмінностей та акцентування уваги на соціокультурному форматі статево-рольової поведінки особи, набутому у процесі соціалізації.

Прибічники біологічного детермінізму (І. Л. Коган, Л. В. Малес, З. В. Шевченко та ін. [16; 33; 34]) стверджують, що саме біологічна стать визначає базові форми людської поведінки, особливості когнітивного та емоційного реагування особи на зовнішні та внутрішні подразники. Стать трактується фізіологами як комплекс тілесних, репродуктивних, поведінкових ознак, що визначають індивіда як чоловіка або жінку. Статеву належність визначають [8, с. 47–51] з огляду на такі фактори:

- генетичні механізми, що зумовлюють генетичну стать людини, а відмінності між чоловіком і жінкою пов'язуються із набором хромосом: XX – жіноча стать, XY – чоловіча стать;
- характер статевих органів, що фіксують гонадну (істинну) стать індивіда (гонади (від грец. *gonê* – народження) – статеві залози) та гаметну стать, яка характеризується здатністю статевих залоз продукувати специфічні чоловічі та жіночі статеві гормони, що утворюють гормональну стать;

- будова організму: пов'язані зі статтю пропорції тіла, особливості тілобудови, розвиток зовнішніх та внутрішніх статевих органів і специфічних вторинних статевих ознак. За цими параметрами характеризують соматичну (від грец. *sōma* – тіло) або морфологічну стать;
- особливості поведінки людини у ракурсі маскулінності та фемінінності (психологічні аспекти статі) [там само].

У цьому контексті стать людини постає непорушною основою існування та функціонування живого організму протягом усього періоду життєдіяльності, що зумовлює статево-рольову диференціацію людства. Разом з тим формування та виявлення статевих ознак людини, її статева ідентичність пояснюється не лише анатомічними властивостями, але й впливом соціальних та соціальнокультурних факторів (Рис. 1.1.).

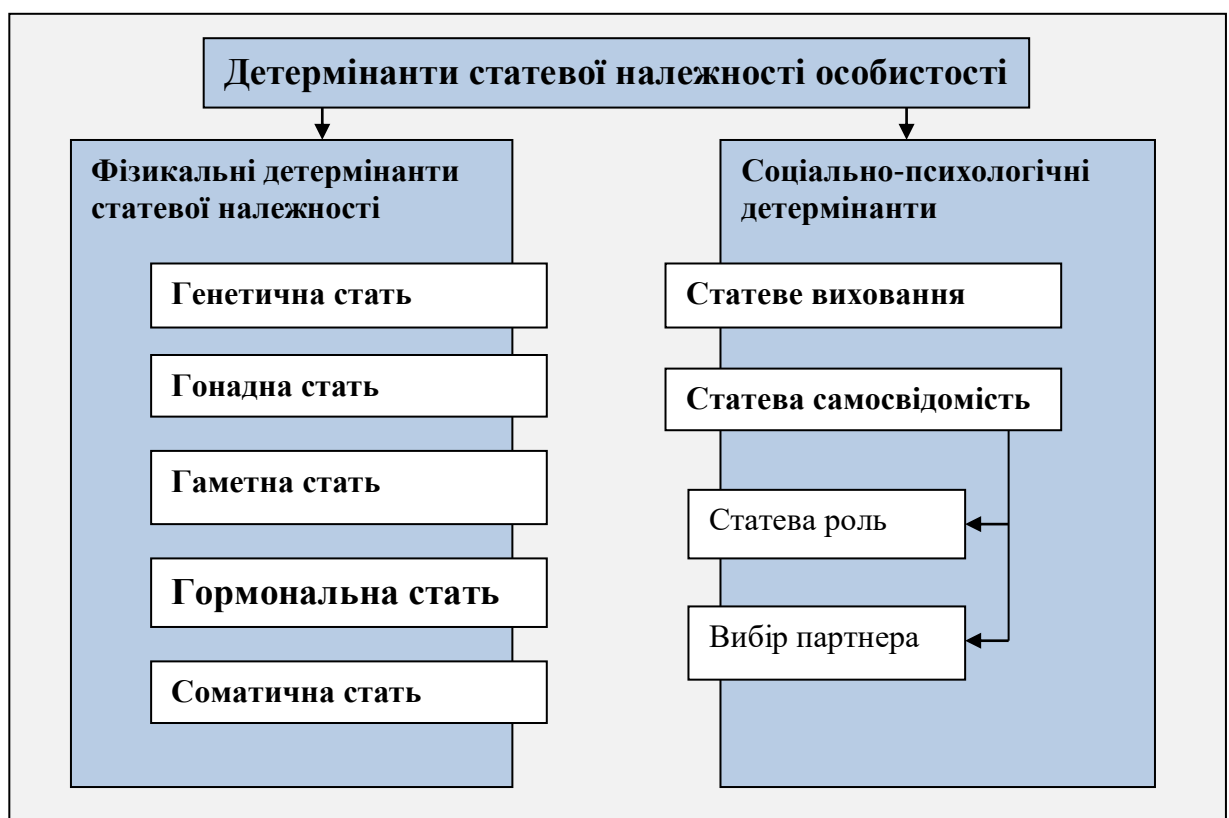

Рис. 1.1. Детермінація статі людини

Фахівці, які більшою мірою тяжіють до соціокультурного детермінізму (наприклад, С. Бем, А. Еглі, Т. Парсонс [36; 37; 39; 46; 16; 34]), пов'язують відмінності в статево-рольовій поведінці людини з історично сформованими

конструктами статевої соціалізації особистості. Центральною ланкою статевої соціалізації визнано «процеси навчання та інтеріоризації особою культурно-нормативних стандартів, що стабілізують соціум» [цит. за: 34, с.202]. В цьому контексті зокрема вартує уваги функціоналістська теорія американського соціолога Толкотта Парсонса [46], що декларує переваги функціонального поділу сфер діяльності та соціальних функцій (або ролей) – інструментальних (чоловічих) та експресивних (жіночих). Згідно із твердженнями вченого інструментальна функція реалізується передусім у рольових сценаріях чоловіка, батька і орієнтована на вибудовування взаємин соціальних систем (людини, сім'ї, соціальних організацій) із зовнішнім світом, їхнє забезпечення засобами для існування. Інструментальна функція вимагає від людини впевненості у собі, агресивної наполегливості, жорсткості, незалежності. Експресивна функція спрямована на підтримання інтеграційних (внутрішніх) процесів у системі: вибудовування конгруентних моделей стосунків, моделей безконфліктної поведінки, що потребує сенситивності, емпатійності, толерантності, асертивності. Реалізація цієї функції забезпечує успішність виконання жінкою рольової поведінки дружини, матері, берегині сім'ї, виховательки дітей. Відповідно до таких статево-рольових сценаріїв, на думку Т. Парсонса, роль інструментального лідера у суспільстві передусім належить чоловікам, а роль експресивного лідера краще виконують жінки [46; 47; 16; 34]).

Соціокультурного дискурсу в аналізі статево-рольової поведінки особистості дотримується й Сандра Бем, наголошуючи, що, відповідно до культуральних принципів, норм і правил життєтворення у певному суспільстві, людина протягом життя тяжіє до маскулінної або фемінінної поведінки [37], позиціонуючи себе як особу чоловічої або жіночої статі.

Усвідомлюючи значущість біологічного та соціального факторів впливу на конструювання статево-рольової ідентичності особистості, разом з тим варто зауважити, що біологічні (анатомо-морфологічні) та соціально-культурні чинники можуть, – і на цьому наголошує Грейс Крайг, –

встановити певні зовнішні координати статево-рольової ідентичності, але при формуванні особистості або моделюванні психосексуальної ідентичності вони взаємодіють, суголосно один до одного [38, с. 142 – 143].

Із посиланням на дослідження статевого диморфізму А. Ерхард та Х.-Ф. Л. Майер-Бальбург С. В. Діденко, О. С. Козлова [цит. за: 8, с. 51–52] розрізняють такі виміри диференціації осіб за статевими ознаками:

- статева ідентичність, що вибудовується на засадах самоусвідомлення і самокатегоризації особою статевих маркерів;
- статеводиморфічна поведінка – пов'язана зі статевими стереотипами поведінки, зокрема – побутова, ігрова, спортивна (наприклад: хлопчики частіше обирають силові види спорту, дівчатка віддають перевагу іграм із ляльками; по-різному особи різної статі піклуються про власну зовнішність тощо);
- статеві відмінності у когнітивному та емоційному розвитку особистості;
- статева орієнтація, що зумовлює сексуальний потяг особи до представників певної статі.

Загалом визнаючи біполярність детермінант статевої належності особистості, вважаємо можливим констатувати, що лише фактор біологічної статі ще не робить індивіда чоловіком або жінкою і не гарантує адекватної статевої поведінки.

Ми поділяємо думку науковців (до прикладу, С. В. Діденко, О. С. Козлової [8]), які стверджують, що для цього «необхідна відповідна статева ідентифікація (середньолат. *identifico* – ототожнюю), внаслідок чого людина усвідомлює свою статеву належність, засвоює чоловічу або жіночу роль» [8, с. 51].

Розглядаючи статево-рольову ідентичність особистості як гетерогенне утворення, вважаємо необхідним усвідомлювати значущість таких складових конструювання його структури:

- 1) біологічна стать особи (чоловік/жінка) та конструкти, пов'язані із психосексуальним розвитком і формуванням сексуальних переваг [41; 34];
- 2) інтеріоризовані особистістю соціально-психологічні та соціокультурні уявлення щодо нормотипової статево-рольової поведінки (маскулінності/фемінінності) в межах конкретної суб'єктивної реальності, опанування відповідних до статі (бажаних) соціальних ролей [36; 37; 6; 10; 11];
- 3) суб'єктивне ставлення особи до себе як до представника певної статі, успішність формування адекватних маркерів самосприймання особистісних характеристик [25; 19; 48].

Таким чином статево-рольова ідентичність вибудовується як складова базової структури особистості: формується у процесі анатомо-фізіологічного та психічного розвитку людини і дозволяє упорядковувати образ власного «Я» згідно із рольовими й соціокультурними очікуваннями суспільства та індивідуальною історією суб'єкта життєтворення.

1.2. Психологічні особливості формування статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку

Статево-рольова ідентифікація є стадійним процесом, що увиразнює типові для представників певної біологічної статі моделі поведінки та статево-рольові стандарти, прийняті у певній культурі як адекватні для чоловіків або жінок.

У генезі вікового розвитку діти спочатку сприймають та усвідомлюють інформацію щодо статево-рольової поведінки, засвоюють норми і правила маскулінного та фемінінного поводження, потім переходять від об'єктивної зовнішньої відповідності статевим стандартам до суб'єктивної внутрішньої: від ролі – до ідентичності [13; 14; 32].

Дослідники процесів статевої типізації особистості [38; 43; 47 та ін.] традиційно зосереджені на трьох спрямуваннях розвитку статево-рольової поведінки дитини:

- 1) розвиток статево-рольової ідентичності – усвідомлення і прийняття дитиною власної статі та її сталості;
- 2) засвоєння (інтеріоризація) та розвиток статево-рольових стереотипів – уявлень щодо характеристик осіб різної статі та статева сегрегація дітей за статтю;
- 3) опанування моделей поведінки, адекватних статево-рольовому модусу ідентичності дитини [47, с. 683].

Перші кроки на шляху розвитку статево-рольової ідентичності та усвідомлення дитиною маркерів статевого диморфізму – розуміння відмінностей між особами чоловічої та жіночої статі й активна диференціація за статевими ознаками припадають на період раннього та дошкільного дитинства.

Дане твердження унаочнюється у чисельних теоріях психічного розвитку особистості [38; 39; 43; 45; 47; 48 та ін.]. Так, наприклад, у психоаналітичній теорії Зігмунда Фрейда наголошується, що статеві ідентичність дитини здійснюється насамперед на несвідомому рівні, а значущі моделі рольової поведінки у дитини найбільш інтенсивно формуються протягом фалічної стадії розвитку (3 – 6 років), коли діти починають наслідувати батьків однієї із ними статі й ідентифікувати себе з ними. Особливо З. Фрейд акцентує увагу на тому, що у віці 3 – 6 років хлопчики інтерналізують маскулінні характеристики і модуси поведінки, внаслідок того, що ідентифікація із батьком постає як засіб подолання інцестоподібних бажань, зменшення страху кастрації й, таким чином, розв'язання проблеми едіпового комплексу. Дівчата ж ідентифікують себе із матір'ю, фігура якої асоціюється із фемінінними ознаками статево-рольової поведінки [цит. за: 47, с.702 – 703]. Разом з тим передпубертатний період розвитку особистості (6 – 12 років), розглядається З. Фрейдом як латентний

період (або період прихованої сексуальності), що супроводжується зниженням лібідоногозного напруження дитини, згасанням інтересу до статевих питань. На цій стадії психосексуального розвитку, завдяки сублімації (зосередженню енергії, афективних потягів на соціальній активності або творчості), інтереси дитини скеровуються на інтелектуальні заняття, спорт, взаємини із однолітками [цит. за: 8, с.183 – 184].

Навчаючись у школі, молодші школярі (діти 6 – 10 років) засвоюють елементарні норми і правила культурального спектру, удосконалюється їхня здатність до логічного мислення, довільного самоконтролю та саморегуляції, що створює підґрунтя для усвідомлення сутнісних вимірів своєї ідентичності, зокрема й статево-рольової.

У когнітивній теорії статевої типізації Лоренса Колберга [42] також визнається, що статева ідентичність особистості залежить від рівня когнітивного розвитку дитини і є проявом загальної тенденції мислити категорійно [цит. за: 45, с. 368]. При цьому дитина не потребує прямих вказівок або заохочення від дорослих; вона дізнається про статево-рольові схеми поведінки осіб різної статі мимовільно, структуруючи інформацію щодо ролей чоловіка і жінки в соціокультурному просторі її свого спілкування. Тому для дитини, – як зауважує також Н. Ньюкомб [45, с. 369], – цілком природно надавати значущості атрибутам її власної статі. Адже людина краще сприймає і засвоює інформацію, яка вписується у контекст уже сформованих уявлень. Відповідно, ефективність статевої типізації дитини залежить від рівня сформованості та змістового наповнення її інтелектуальних схем: дитина дізнається про існування статей, співвідносить себе із певною статтю, опановує відповідні форми поведінки.

Процес статевої типізації, згідно із твердженнями Л. Колберга, завершується із засвоєнням дитиною уявлень про сталість статевої приналежності – уявлень, що характеризують конкретно-операційне мислення.

У своєму дослідженні «Когнітивно-розвивальний аналіз статево-рольових концептів і настанов дітей» Л. Колберг [42] виокремлює три стадії усвідомлення дитиною приналежності до певної статі:

- 1) базова статева ідентичність – до трьох років, коли діти утверджують себе в приналежності до певної статі;
- 2) стійкість статевої приналежності (до п'яти років), коли діти усвідомлюють статеву приналежність як сталий конструкт;
- 3) статева суголосність, «консервація» статевої приналежності (5 – 7 років), коли діти розуміють усталеність статевої приналежності незалежно від ситуації й активно формують досвід адекватної статево-рольової поведінки.

Відповідно, згідно із когнітивною теорією Л. Колберга, саме у молодшому шкільному віці на фоні інтенсивного когнітивного розвитку особистості (стадії конкретних мисленнєвих операцій) розпочинається осмислена і вмотивована самосоціалізація, зорієнтована зокрема й на активний пошук дитиною еталонів властивої для її статі поведінки і навчання поводженню відповідно до статево-рольових стандартів. Діти із зрілою статевою ідентичністю (особливо хлопчики) зазвичай чітко дотримуються маркерів статево-рольової поведінки й обирають іграшки або види занять найбільш доречні для представників певної статі [42]. Тож на час вступу до школи діти вже давно усвідомлюють власну базову статеву ідентичність, у поведінці молодших школярів простежуються чисельні стереотипи щодо статевої відмінностей і пріоритетної діяльності, адекватної біологічній статі дитини.

Разом з тим, згідно із дослідженнями Девіда Шеффера, у молодшому шкільному віці починають активно формуватися стереотипи, які стосуються особистісних рис і типових для осіб різної статі галузей досягнень. Це пов'язано зокрема й із загальною тенденцією долучення до Я-концепції молодших школярів сегменту психологічних конструктів і передусім – усвідомлюваних особистісних рис: самоповага дітей 6 – 10 років базується

переважно на фізичних та соціальних уміннях, що виявляються у різних видах активності. Каузальна атрибуція досягнень молодших школярів еволюціонує до визнання об'єктивної природи здібностей [47, с.664]. Поглиблюються також серед молодших школярів і прояви статевої сегрегації (від пізньолат. *segregatio* – відділення), діти стало надають перевагу в іграх партнерам власної статі; більш вираженими ознаки сегрегації є серед хлопців, тоді як дівчата розвивають інтерес (або зберігають його) до деяких маскулінних видів діяльності.

У дослідженні проблем гендерної диференціації в сучасній початковій школі Н. Р. Павлущенко підкреслює, що «статеві-рольові нормативи поведінки хлопчиків побудовані на більшій жорстокості, ніж у дівчаток. Відповідати маскулінній поведінці хлопчикові значно важливіше, ніж фемінінній – дівчинці» [24, с.298].

В цілому статеві стереотипізація школярів початкової школи стає менш ригідною, діти 6 – 10 років менш концентруються на стереотипних статево-рольових та гендерних схемах, хоча вибіркоче реагування на еталонне поводження відповідно до статі зберігається [47, с. 691]. Молодші школярі все більше уваги приділяють особистісним характеристикам осіб однієї із статей з метою усвідомлення доцільності певних установок, властивостей, інтересів і особливостей поведінки хлопчиків або дівчат, докладають значних зусиль для набуття маскулінних або фемінінних характеристик суголосно із відповідним орієнтованим на майбутні перспективи розвитку образом «Я» (В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді, Н. Р. Павлущенко, Т. В. Петровська та ін. [4; 11; 14; 15; 23; 24]).

І важливу роль у процесі формування та розвитку статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку відіграють соціокультурні та соціально-психологічні фактори, що позначаються на утвердженні психологічної статі особистості.

1.3. Соціально-психологічні чинники формування статево-рольових уявлень дитини

Статево-рольова ідентифікація особистості відбувається в процесі статево-рольової соціалізації, що визначається науковцями як процес і результат інтеріоризації особистістю статевих стереотипів, норм, цінностей, стандартних моделей поведінки, характерних для представників певної статі (Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджі, О. Б. Кізь, І. М. Козинець, І. А. Ковальчук, С. В. Мітіна, Н. М. Павлущенко, Н. Р. Торжевська та ін. [6; 11; 12; 13; 18; 20; 24; 32]). Здатність особистості відповідати соціально прийнятним взірцям маскулінної або фемінінної поведінки, взаємодіяти і створювати стабільні взаємини з особами протилежної статі не належить до вроджених здібностей людини.

Розуміння і прийняття особою своєї статевої приналежності у вимірах динамічних соціальних очікувань є вагомими позитивними досягненнями психосоціального розвитку людини, що відображує три аспекти статево-рольової соціалізації особистості:

- когнітивний – усвідомлення власної приналежності до певної статі, осмислення уявлень про змістові ознаки типової статево-рольової поведінки;
- емоційний – емоційно-вольові реакції, переживання, пов'язані із формуванням рис маскулінності та фемінінності;
- поведінковий – прийняття і відтворення у реальному життєвому просторі типової для відповідної статі моделі поведінки [27, с.123].

Розгортанню схеми інтеріоризації соціального досвіду особистості («знаю» – «емоційно реагую, переживаю» – «виконую, дію») сприяє формування ідентичності. Загалом теоретичне обґрунтування значущості векторів конструювання статево-рольової ідентичності особистості ґрунтується на визнанні множинності моделювання сценаріїв життєтворення

особистості у генезі буття [7; 15; 29; 30], що формуються під впливом полімодальних факторів.

Значущу роль у площинах статево-рольової соціалізації та формування статево-рольової ідентичності дитини відіграють *соціально-психологічні чинники*, що зумовлюють опанування особистістю навичок поведінки із дотриманням рольових сценаріїв поведінки хлопчиків і дівчат, готовність послуговуватися у своїх діях моральними нормами, цінувати свою статеву приналежність, налагоджувати гармонійні взаємини з людьми [13; 14; 23; 27].

На значущості соціального наочіння у формуванні соціального досвіду та ідентичності особистості наголошує зокрема Альберт Бандура, теоретик соціального наочіння. Вчений зазначає, що люди навчаються, застосовуючи механізми спостереження, наслідування та підкріплення [35]. А отже діти набувають статево-рольової ідентичності, сприймаючи настанови і споглядаючи за поведінкою дорослих, і передусім – дорослих однієї із ними статі.

Серед соціально-психологічних чинників формування психологічної статі і статево-рольової ідентичності дитини також варто зважати на соціальні очікування суспільства, які, на чому зокрема наголошує А. Б. Мудрик, виникають відповідно до конкретної соціально-культурної матриці, тиражуються в засобах масової інформації і відображаються в процесі виховання. Відповідно, уявлення дітей про ознаки статі переважно формуються внаслідок засвоєння соціальних статево-рольових стереотипів, концентровано представлених у сімейних стосунках [20] та у системі статевого виховання в закладах освіти.

Першочерговим агентом статево-рольової соціалізації й значущим чинником формування статево-рольової ідентичності дитини молодшого шкільного віку є сім'я. У процесі прямого наочіння (або диференційного підкріплення [35]) діти заохочуються дорослими до демонстрації поведінки, адекватної для їхньої статево-рольової приналежності (наприклад форми ігрової активності, вибору іграшок і занять), винагороджуються за таку

поведінку або засуджуються за її порушення. Тим самим відбувається усвідомлення дітьми статево-рольових стереотипів і опанування доцільних поведінкових сценаріїв. Сприймаючи настанови та наслідуючи моделі поведінки референтних дорослих, і передусім – батьків, дитина вибудовує власні уявлення про норми поведінки, усвідомлює стереотипи статево-рольового поводження, що зумовлює варіативні сценарії формування психологічної статі дитини [4; 18; 24; 27; 47]. Довірливі, доброзичливі взаємостосунки дитини із батьками, що ґрунтуються на високому авторитеті та компетентності батьків, зокрема й у питаннях статевого виховання, скеровують позитивний модус статево-рольової ідентифікації [18, с.40].

Важливу роль у формуванні культури статевої поведінки дітей молодшого шкільного віку відіграє й школа. Результати досліджень закономірностей статево-рольової ідентифікації учнів початкової школи [14; 23; 24] засвідчили вагомість сценаріїв статевого виховання, що ґрунтуються на позиціях егалітарного змісту:

- недопущення проявів упередженості та дискримінації в освітньому процесі й в оцінюванні поведінки хлопців і дівчат молодшого шкільного віку;
- зорієнтованість педагогів, батьків на індивідуальний розвиток кожної особистості, її здібностей, уподобань, можливостей оволодіння універсальними вміннями й навичками незалежно від статі;
- уникнення статевого диморфізму в організації навчання, упровадження принципу гендерної рівності, забезпечення рівного доступу та заохочення дітей до користування нарівно різним спортивним інвентарем, приладдям;
- орієнтація учнів на вибір майбутніх професійних, сімейних і громадянських ролей не на підставі статевої приналежності [24, с. 301 – 302].

Крім того у шкільному середовищі закріплюються стереотипи рольової та статево-рольової поведінки, прийняті у групі однолітків завдяки механізму

диференційного наслідування. Так у субкультурі хлопців передусім схвалюється маскулінна поведінка і доволі жорстко засуджується фемінінна, натомість серед дівчат молодшого шкільного віку позитивно сприймаються як фемінінні, так і маскулінні однолітки. У дослідженні субкультури дитинства та її впливу на статево-рольову соціалізацію учнів початкової школи В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді відзначають, що критерії маскулінності та фемінінності у дітей більш жорсткі й ригідні (традиційно фіксовані), порівняно із дорослими. Молодші школярі, оцінюючи за цими критеріями інших людей, піддають сумніву, засуджують чи навпаки схвалюють гендерну ідентичність і статево-рольові орієнтири однолітків [14]. Відповідно, очікувана статево-рольова поведінка школярами схвалюється, а неприйнятна – не просто не схвалюється, а й навіть карається. Варто зауважити, і в цьому ми цілком поділяємо думку Н. М. Павлуценка, що в якості основних механізмів статево-рольової соціалізації та формування статево-рольової ідентичності дитини молодшого шкільного віку слід розглядати такі, як-от:

- процес ідентифікації, що забезпечує підкріплення статево-рольової ідентичності;
- соціальне підсилення, що сприяє утвердженню статево-рольової типізації;
- усвідомлення маркерів статевої ролі особистості суголосно рівню її когнітивного розвитку та інтеріоризованих гендерних схем;
- суспільні очікування, що деталізують потенційно бажану поведінку дитини в суспільстві згідно із модусом її статевої приналежності [24, с. 298].

Таким чином, формування статево-рольової ідентичності молодших школярів, засвоєння ними логічних стандартів гендерної культури є складним процесом, характер якого зумовлений впливом соціального оточення: сім'ї, педагогів, однолітків.

Висновок до розділу 1

Узагальнення результатів теоретичного аналізу різних аспектів проблеми статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку дозволяє констатувати:

1. Питання статево-рольової ідентичності особистості стало дискутується психологами, фізіологами, соціологами, педагогами – як зарубіжними (A. Bandura, S. Bem, E. H. Erikson, J. Gagnon, L. Kohlberg, S. K. Thompson & etc.), так і вітчизняними (О. М. Кікінеджи, О. Б. Кізь, Н. Р. Торжевська та ін.). В дослідженнях науковців відображуються ідеї різних наукових напрямів (передусім психоаналітичного, когнітивного, соціально-поведінкового, інтегративного), які разом з тим не протиставляються, а скоріше доповнюють один одного.
2. У сучасному розумінні статево-рольова ідентичність трактується як усвідомлення особистістю своєї статевої приналежності; суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, яке виявляється у єдності прийнятих моделей чоловічої та жіночої поведінки, опанування відповідних сценаріїв статево-рольової взаємодії. Статево-рольова ідентичність постає як результат статевої соціалізації особистості, і є важливим аспектом самосвідомості особистості.
3. Формування статево-рольової ідентичності особистості є динамічним процесом, що найбільш активно відбувається у дитячому віці, зокрема й у молодшому шкільному віці. Даний період характеризується зниженням інтенсивності статево-рольової ідентичності й інтенсивними процесами стабілізації засвоєного досвіду.
4. Важливими факторами формування статево-рольових уявлень дитини науковцями визнано соціально-психологічні чинники (сприйняття і усвідомлення настанов дорослих, наслідування поведінки референтних дорослих та однолітків, апробація доцільних схем статево-рольової поведінки у власній поведінці).

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАТЕВО-РОЛЬОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Організація та процедура вимірювання показників статево- рольової ідентичності молодших школярів

Аналітичний огляд представлених у першому розділі кваліфікаційної бакалаврської роботи поглядів фізіологів і психологів, педагогів на проблему статево-рольової ідентичності молодших школярів та чинників, які обумовлюють її становлення, визначив логічну послідовність емпіричної частини дослідження особливостей статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку.

Метою емпіричного етапу даного бакалаврського дослідження було обрано виконання психодіагностичного вимірювання особливостей статево-рольової ідентичності молодших школярів із подальшою інтерпретацією отриманих даних.

Досягнення мети емпіричного дослідження передбачало виконання таких завдань як-от:

1. Вибір психодіагностичних методик, суголосних меті бакалаврського кваліфікаційного дослідження та обґрунтування доцільності вибору;
2. Психодіагностичне вимірювання особливостей статево-рольової ідентичності молодших школярів;
3. Кількісний, якісний аналіз та узагальнення результатів емпіричного дослідження.
4. Надання рекомендацій щодо оптимізації розвитку поведінкового модусу статево-рольової ідентичності молодших школярів.

Базою емпіричного дослідження було обрано Криворізький ліцей № 77 Криворізької міської ради (Дніпропетровської області, Україна).

У дослідженні брали участь 38 осіб молодшого шкільного віку (6 – 8 років), учні 1 – 3 класів; з них 18 хлопців і 20 дівчат.

Вибіркова сукупність була сформована за віковою ознакою

респондентів із урахуванням правових та етичних норм психологічного супроводу неповнолітніх осіб. Передусім нами бралися до увагу положення Наказу Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку застосування методів психологічного і психотерапевтичного впливу» від 15.04.2008 року № 199. Зокрема пунктом 7 даного Наказу зазначено: «Методи психологічного і психотерапевтичного впливу можуть застосовуватися лише за усвідомленою згодою інформованої дієздатної особи, відносно якої вони застосовуються, або за згодою її законного представника» [21]. Відповідно, залучення психологами закладів освіти (а також дотичними до роботи психологічної служби особами) дітей до різного типу інтервенцій потребує обов'язкового узгодження із батьками (або особами, які їх замінюють) процедур психологічного супроводу дитини. А тому для виконання психодіагностичного вимірювання у площині кваліфікаційної бакалаврської роботи програма дослідження була узгоджена із адміністрацією закладу освіти та практичним психологом ліцею. Також нами були отримані дозволи від батьків (або інших відповідальних осіб) на участь дитини у психодіагностичному та консультативному (за необхідності) етапах дослідження (Додаток А). Вибіркова сукупність, таким чином, була сформована рандомно за критерієм добровільної згоди батьків дітей молодшого шкільного віку щодо долучення їхніх дітей до участі у емпіричному дослідженні.

Емпіричні дані були отримані шляхом індивідуального опитування респондентів. В якості психодіагностичного інструментарію були використані такі методики:

- 1) методика дослідження дитячої самосвідомості та статево-вікової ідентифікації Н. Л. Білопольської (у модифікації О. П. Таран) [17];
- 2) статево-рольовий опитувальник Сандри Бем (Bem Sex-Role Inventory, BSRI) [26];
- 3) методика «Незакінчені ситуації» (О. Іванова) [цит. за: 9, с.37 – 38].

Вибір психодіагностичних методик був обумовлений смисловими

компонентами статево-рольової ідентичності особистості (Табл. 2.1.)

Таблиця 2.1.

Співвіднесеність методик психодіагностичного вимірювання із компонентами статево-рольової ідентичності особистості

Компоненти статево-рольової ідентичності	Методики психодіагностичного вимірювання
<i>Когнітивний</i> Зумовлює здатність дитини визначати свою належність до певної статі та усвідомлювати її незмінність; адекватна ідентифікація та диференціація себе за статевими ознаками згідно з віковими категоріями суголосно із орієнтацією у минулому, теперішньому і майбутньому часі	Методика дослідження дитячої самосвідомості та статево-вікової ідентифікації Н. Л. Білопольської (у модифікації О. П. Таран)
<i>Емоційно-ціннісний</i> Рефлексивно-позитивне ставлення до своєї статевої приналежності; здатність знайти переваги своєї статі; повага до себе як до хлопчика/дівчинки	Статево-рольовий опитувальник С.Бем (Bem Sex-Role Inventory)
<i>Поведінковий</i> Уміння моделювати свою статево-рольову поведінку відповідно до соціальних стандартів, особистого досвіду, вимог ситуації; здатність брати до уваги статево-рольові особливості (як власні, так і інших осіб) у ситуаціях прийняття рішень та в інших активностях	Методика «Незакінчені ситуації» (О. Іванова)

Так наприклад, діагностичний ресурс *методики дослідження дитячої самосвідомості та статево-вікової ідентифікації Н. Л. Білопольської (у модифікації О. П. Таран)* [17] дозволяє констатувати рівень сформованості у дитини здатності ідентифікувати ознаки статевої і вікової приналежності. Методика може використовуватися із дослідницькою метою у діагностичному обстеженні дітей дошкільного та молодшого шкільного віку,

при консультуванні та в корекційній роботі.

Методика складається із 12 карток, на яких зображені люди чоловічої та жіночої статі (по 6 карток) різного віку (немовля, дошкільник, школяр, юнак, дорослий, стара людина), й набору запитань, на які дитина має відповісти, маніпулюючи картками і вибудовуючи різні логічні послідовності (або когнітивні схеми) (наприклад: На кого із зображених на картках людей ти схожий зараз найбільше? Яким ти був раніше? Яким ти станеш у подальшому?).

У роботі дитини з ідентифікаційними когнітивними схемами допускається надання допомоги різного типу: заохочення-натяк (стимулювання відповіді, непряме звернення уваги на помилку) або прямі підказки, що враховуються при обрахуванні результатів психодіагностичного вимірювання. Узагальнені якісні характеристики виконання дитиною завдань оцінюються за 4-бальною шкалою:

- 1) дитина самостійно та правильно виконує завдання – 3 бали;
- 2) дитина виконує завдання, але потребує допомоги дорослого першого типу – заохочення-натяку. Якщо при виконанні завдань дитина помиляється, то при звертанні на неї уваги дорослим самостійно виправляє помилку – 2 бали;
- 3) дитина потребує значної допомоги при виконанні завдання із використанням підказок другого типу (прямі підказки) – 1 бал;
- 4) дитина має труднощі у виконанні завдання навіть із допомогою дорослого – 0 балів

За допомогою даної методики визначається рівень усвідомлення дитиною ознак своєї статі та віку за шкалою оцінювання від 0 – 1 (дуже низький рівень) до 10 – 12 балів (високий рівень).

Статеворольовий опитувальник Сандри Бем (BSRI) широко використовується для діагностики рівня вираження психологічних індикаторів статевої поведінки (маскулінності, фемінінності, андрогінності) респондентів [26; 36; 37] та векторів формування ціннісного сегменту

профілю статево-рольових маркерів образу-Я особистості.

Згідно з інструкцією психодіагностичного опитувальника респонденти мають оцінити наведені особистісні якості (60 позицій) відносно наявності/відсутності їх у себе.

Методика BSRI складається із двох субшкел: маскулінності та фемінінності, індекси яких вираховуються за ключем у межах від $-2,025$ (явно виражена маскулінність) до $+2,025$ (явно виражена фемінінність); в межах від -1 до $+1$ діагностується індекс андрогінності.

Проективна методика «Незакінчені ситуації» О.Іванової [цит. за: 9, с.37–38] була застосована з метою виявлення особливостей проектування респондентами молодшого шкільного віку доцільної у певній життєвій ситуації моделі статево-рольової поведінки.

Згідно з інструкцією методики «Незакінчені ситуації» у форматі індивідуального діагностування кожній дитині відповідно до її статевої приналежності пропонувалися варіанти історії із відкритим закінченням (були використані 12 модифікованих історій, що відображують інтереси дітей молодшого шкільного віку). Завдання полягало у тому, щоб змодельовати можливий варіант поведінки в запропонованій дослідником ситуації. Наприклад: «Хлопчик завітав до ігрового центру, в якому серед інших розваг є дві ігрові кімнати. В одній кімнаті спортивний зал із м'ячами, гімнастичними сходами, канатом, різними тренажерами. З дітьми там займається тренер. В іншій кімнаті є різні куточки для гри: місце для читання, куточок для ігор з іграшками («Будиночок», «Школа» тощо), куточок, де хлопчик зможе перевдягтися в будь-якого казкового героя. Яку кімнату скоріше за все обрав би хлопчик? Розкажи, як він буде там гратися».

Аналіз характерних схем закінчення розповіді учасниками емпіричного дослідження дозволив констатувати відповідність поведінкових сценаріїв дитини її статі, а також рівень опанування статево-рольової поведінки у межах від $0 - 1$ (низький рівень) до $10 - 12$ балів (високий рівень).

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження

Результати емпіричного вимірювання були опрацьовані із застосуванням методів статистичного аналізу: обрахування індивідуальних показників досліджуваних параметрів за ключем методик, визначення середніх і відсоткових показників досліджуваних характеристик у вибірковій сукупності, співставлення показників, кореляційний аналіз даних (коефіцієнт кореляції Пірсона).

Так опрацювання даних емпіричного вимірювання згідно з методикою Н. Л. Білопольської виявило, що середні величини рівня розвитку самосвідомості та статево-вікової ідентифікації молодших школярів (табл. 2.2.) більше тяжіють до нижньої межі ознак.

Таблиця 2.2.

Середні величини рівня розвитку самосвідомості та статево-вікової ідентифікації респондентів (за методикою Н. Л. Білопольської у модифікації О. П. Таран)

Рівні виявлення ознаки \ Показники	Середній рівень тестової норми	Середні величини у вибірковій сукупності ($\bar{x}$)	Стандартне відхилення
		Кількість респондентів у % (N = 38)	
Дуже низький	0 – 1 бал	$\bar{x} = 0$	0
Низький рівень	2 – 5 балів	$\bar{x} = 3,60$	1,24
Середній рівень	6 – 9 балів	$\bar{x} = 6,32$	2,53
Високий рівень	10 – 12 балів	$\bar{x} = 10,41$	1,28

Наприклад, середні показники виявлення помірного (середнього) рівня досліджуваних ознак (тестова норма 6 – 9 балів) фіксуються на рівні $\bar{x} = 6,32$, що свідчить про критичність нормативного рівня статево-вікової ідентифікації долучених до вимірювання школярів. Привертають увагу також і значення стандартного відхилення показників середнього рівня розвитку самосвідомості та статево-вікової ідентифікації респондентів, що найбільш проявляються (2,53) у порівнянні із показниками високого (1,28) і низького (1,24) рівнів.

Показники дуже низького рівня статево-вікової ідентифікації серед молодших школярів вибіркової сукупності виявлені не були, що свідчить про

цілком позитивну вікову динаміку розвитку статево-рольових уявлень респондентів із акцентом на посередньому рівні виявлення ознак.

Домінування серед молодших школярів посереднього рівня розвитку самосвідомості та показників статево-вікової ідентифікації підтверджує також і відсоткове співвідношення даних по вибірковій сукупності (табл. 2.3.).

Таблиця 2.3.

Узагальнені показники рівня розвитку самосвідомості та статево-вікової ідентифікації респондентів (за методикою Н. Л. Білопольської)

Показники	Вибіркова сукупність		Респонденти (дані у %) (N = 38: хлопців 18, дівчат 20)					
			низький рівень (менше 6 балів)		середній рівень (6 – 9 балів)		високий рівень (більше 10 балів)	
Рівень виявлення властивостей самосвідомості та статево-вікової ідентифікації			19 % (N = 7)		68 % (N = 26)		13 % (N = 5)	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
	28 % (N = 5)	10 % (N = 2)	61 % (N = 11)	75 % (N = 15)	11 % (N = 2)	15 % (N = 3)		

Як свідчать розрахунки, 68% опитаних дітей молодшого шкільного віку демонструють помірний рівень ознаки, що свідчить про адекватні для цієї вікової групи уявлення щодо ознак статевої та вікової приналежності, здатність адекватно ідентифікувати себе за статевими показниками та встановлювати логічну послідовність статевого розвитку осіб своєї та протилежної статі. Разом з тим молодші школярі цієї групи в аналізі окремих ситуацій порушують відповідність у моделюванні логічних схем статево-рольової поведінки (наприклад, в означенні родової подібності, у виборі ігрових інтересів та варіантів перспективного розвитку) або потребують допомоги (переважно – непрямих підказок) при вирішенні тестових завдань методики. У 19% залучених до емпіричного дослідження молодших школярів зафіксовано низький рівень статево-вікової ідентичності: у когнітивних послідовностях дітей цієї групи виявлено нечіткість формулювань, при вирішенні завдань діти потребували допомоги дорослих (часто у формі прямих підказок).

Найменш представленим серед школярів вибіркової сукупності є високий рівень статево-рольової ідентичності. Лише 13% респондентів безпомилково і без допомоги дорослих утворюють або відновлюють логічні послідовності статево-вікової ідентифікації при вирішенні завдань методики. Отримані результати емпіричного дослідження дають підстави говорити про необхідність цілеспрямованого стимулювання когнітивних аспектів статево-рольової ідентифікації школярів молодшого шкільного віку.

Результати емпіричного вимірювання рівня розвитку самосвідомості та показників статево-вікової ідентифікації хлопців і дівчат молодшого шкільного віку за методикою Н. Л. Білопольської наочно представлені на рисунку 2.1.

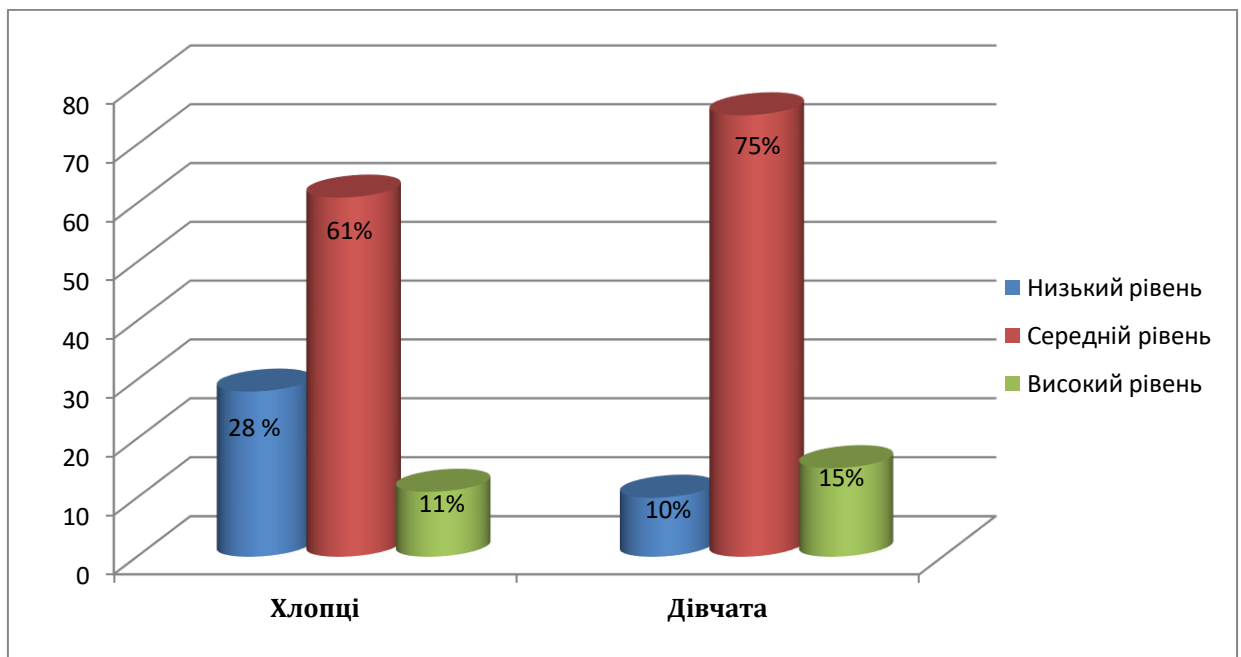

Рис. 2.1. Графічне представлення результатів вимірювання рівня розвитку самосвідомості та статево-вікової ідентифікації хлопців і дівчат (за методикою Н. Л. Білопольської)

Співставлення ознак розвитку самосвідомості та статево-вікової ідентифікації хлопців і дівчат молодшого шкільного віку виявило більш позитивні результати у дівчат. Дівчатам притаманні менш виражені показники низького рівня досліджуваних ознак (у 10% опитаних дівчат порівняно із 28% у хлопців), а також вищі показники середнього рівня (у 75%

дівчат порівняно із 61% у хлопців) та високого рівнів (у 15% дівчат проти 11% у хлопців). А отже дівчата молодшого шкільного віку відрізняються більш високим рівнем розвитку самосвідомості та статево-вікової ідентичності, вони більш раціональні у моделюванні когнітивних схем поведінки представників різної статі.

З метою уточнення означеного висновку та конкретизації особливостей рефлексивного ставлення дітей молодшого шкільного віку до своєї статі нами був використаний статево-рольовий опитувальник С.Бем (Bem Sex-Role Inventory), спрямований на вимірювання усвідомлюваності респондентами ознак маскулінності – фемінінності у ціннісному профілі образу-Я. Аналіз результатів вимірювання домінантного вектору статево-рольової ідентичності молодших школярів дозволяє стверджувати, що найбільш представленим у профілі статево-рольової ідентичності респондентів є вектор андрогінності (виявлено у 42% опитаних школярів обох статей) (Табл.2.4.).

Таблиця 2.4.

Узагальнені показники виявлення домінантного вектора статево-рольової ідентичності респондентів (за методикою С. Бем)

Показники \ Вибіркова сукупність	Респонденти (дані у %) (N = 38: хлопців 18, дівчат 20)					
	Маскулінність		Фемінінність		Андрогінність	
Домінантний вектор статево-рольової ідентичності	26 % (N = 10)		32 % (N = 12)		42 % (N = 16)	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
	44 % (N = 8)	10 % (N = 2)	17 % (N = 3)	45 % (N = 9)	39 % (N = 7)	45 % (N = 9)

Означене зумовлює толерантність у ставленні молодших школярів до виявів маскулінності/ фемінінності як у власному поведінці, так і в поведінці інших осіб, пояснює значущість конструктивного поєднання різних схем статево-рольового спрямування поведінки у цілісну систему (що цілком узгоджується із характеристиками латентного періоду статевого розвитку особистості). Разом з тим молодші школярі досить чітко означають цінність власної статевої ідентичності: 44% хлопців та 45% дівчат зосереджуються

передусім на ознаках власної статево-рольової поведінки, свідомо демонструючи маскулінні або фемінінні аспекти поведінки (див. також рис. 2.2.), що свідчить про посилення статевої диференціації і ціннісних установок статево-рольової ідентичності серед осіб обраної для аналізу вікової групи. Кристалізації статевих відмінностей серед молодших школярів сприяє зокрема й стихійна статева сегрегація (утворення одностатевих компаній) у навчальній та ігровій діяльності.

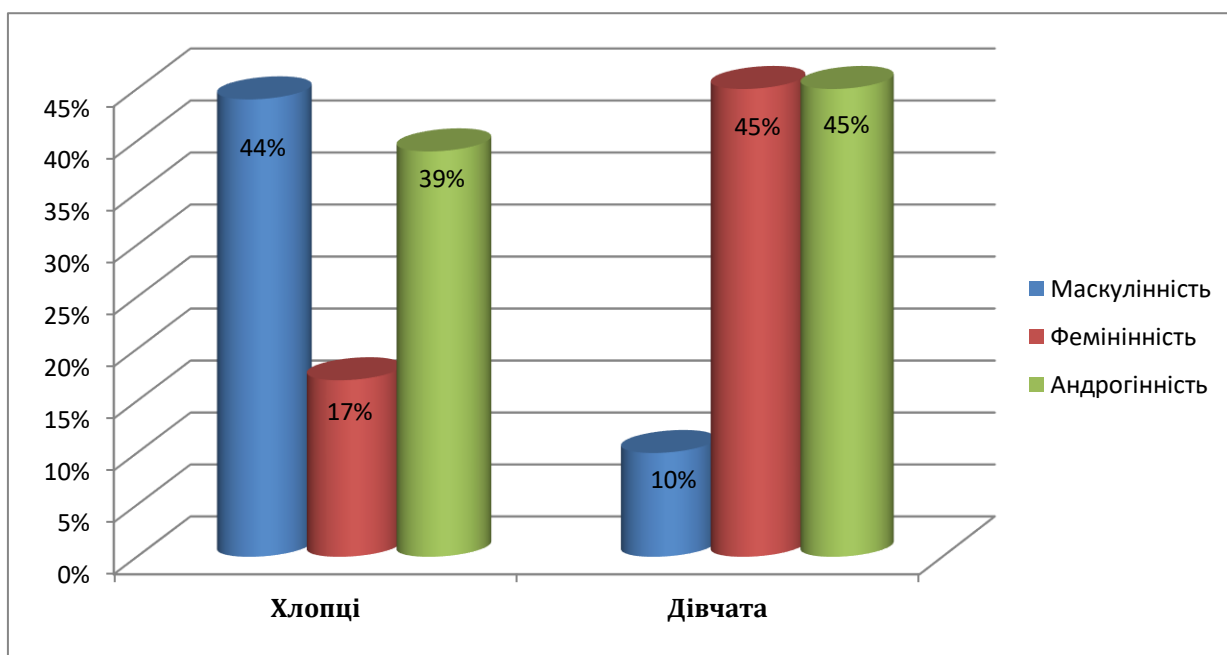

Рис. 2.2. Графічне представлення результатів вимірювання домінантного вектора статево-рольової ідентичності хлопців і дівчат (за методикою С. Бем)

Варто також зауважити, що серед дівчат вибіркової сукупності принцип статевої диференціації менш виражений. Дівчата молодшого шкільного віку нарівно (по 45%) визнають цінність як ознак фемінінності, так і андрогінності. Водночас, у хлопців спостерігається більша схильність до альтернативних моделей поведінки порівняно із дівчатами: 17% школярів чоловічої статі виявили ознаки фемінінності, тоді як дівчата лише у 10% випадків зафіксували ознаки маскулінності. Означене цілком узгоджується із закономірностями статево-рольової соціалізації школярів у системі надмірно фемінізованої освіти. Констатовані умовиводи, отримані за допомогою методики С. Бем, підтверджуються й даними методики «Незакінчені

ситуації» О. І. Іванової [цит. за: 9, с.37 – 38].

Виокремлення смислових конструктів у змодельованих молодшими школярами текстах дозволило оцінити співвіднесеність запропонованих респондентами схем статево-рольової поведінки із статевою приналежністю дітей і вирахувати середні показники відповідності. Згідно із методикою «Незакінчені ситуації» схеми статево-рольової поведінки хлопчиків вважаються адекватними статі, якщо у своїх розповідях дитина обирає для ігор спортивну кімнату, для читання – книги про подорожі, пригоди, спорт; у ігрових розстановках за темою «Сім'я» – проектує на себе роль тата, дідуса, брата, а в іграх із конструктором хлопчик будує машини, кораблі, ракети тощо, ляльку використовує у ролі водія, автомобілем перевозить вантажі, переймаючи на себе роль водія. Відповідно до усталених у соціальному середовищі стереотипів дівчатам більш властиві фемінінні способи поведінки: вони обирають для читання чарівні казки про принцес, а в іграх із лялькою копіюють поведінку турботливої мами, сестри чи бабусі; із матеріалу конструктору вони воліють побудувати будинок, скласти меблі для свого будинку; дівчата використовують деталі конструктора як предмети-замінники для облаштування побуту у ляльковому будиночку, машину – для поїздки в гості, за покупками тощо. Узагальнення даних дозволяє виміряти рівень опанування дітьми статево-рольовими схемами поведінки. Результати обчислення середніх величин відповідних статево-рольових схем у текстових повідомленнях молодших школярів наведено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Середні величини рівня сформованості схем статево-рольової поведінки респондентів (за методикою «Незакінчені ситуації» О. І. Іванової)

Показники Рівні виявлення ознаки	Середній рівень тестової норми	Середні величини у вибірковій сукупності ($\bar{x}$)	Стандартне відхилення
		Кількість респондентів у % (N = 38)	
Низький рівень	0 – 5 балів	$\bar{x}$ = 2,85	2,04
Середній рівень	6 – 9 балів	$\bar{x}$ = 7,40	1,83
Високий рівень	10 – 12 балів	$\bar{x}$ = 10,05	1,25

Аналіз отриманих даних свідчить про домінування серед молодших школярів посереднього рівня сформованості шаблонів статево-рольової поведінки, що фіксується у наближенні до вищої межі ознаки із незначним стандартним відхиленням. Це підтверджують і результати обчислення відсоткових показників розподілу досліджуваних ознак (табл. 2.5.)

Таблиця 2.5.

Узагальнені показники рівня сформованості схем статево-рольової поведінки респондентів (за методикою «Незакінчені ситуації» О. І. Іванової)

Показники	Респонденти (дані у %) (N = 38: хлопців 18, дівчат 20)					
	Вибіркова сукупність					
Рівень засвоєння моделей адекватної статево-рольової поведінки	низький рівень (менше 6 балів)		середній рівень (6 – 9 балів)		високий рівень (більше 10 балів)	
	13 % (N = 5)		55 % (N = 21)		32 % (N = 12)	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
	17 % (N = 3)	10 % (N = 2)	55 % (N = 10)	55 % (N = 11)	28 % (N = 5)	35 % (N = 7)

Систематизація та узагальнення створених молодшими школярами текстових фрагментів, створених у площині роботи з методикою «Незакінчені ситуації», засвідчили, що 83% залучених до емпіричного дослідження хлопчиків стало дотримуються маскулінних варіантів поведінки відповідно до статево-рольових стандартів власної статі. У текстах 28% опитаних хлопців герої сюжетів обирають для часопроведення спортивні майданчики, надають перевагу спортивним іграм та тренуванням, проектують свою статево-рольову поведінку на високому рівні виявлення ознаки. 55% респондентів охоче граються із конструктором, «перевозять» вантажі, залучаються до ігрових сценаріїв «Сім'я», «Школа» із урахуванням статево-рольових стандартів поведінки, у фантазійних історіях обирають ролі супер-героїв. Разом з тим в окремих ситуаціях хлопці цієї групи (із середнім рівнем опанування статево-рольової поведінки) моделюють більш фемінінні схеми реагування: герої їхніх історій «ображаються і плачуть», коли не отримують бажаного, «ходять в гості», під впливом емоцій «розкидають іграшки» або обирають розфарбовки із зображеннями фей та єдинорогів.

У поведінкових сценаріях 17% хлопчиків молодшого шкільного віку статево-рольові схеми відображені нечітко, репертуар статево-рольової поведінки недостатній: в історіях часто змінюються маскулінні і фемінінні моделі поведінки (наприклад для читання обираються книжки про подорожі і казкові історії принцес, у ролі господаря будинку хлопчики передусім переймаються прибиранням, а не ремонтом побутової техніки тощо). Таку амбівалентність статево-рольових схем поведінки можна пояснити схильністю дітей цієї групи дітей до андрогінних моделей життєтворення.

Схожі тенденції засвоєння моделей адекватної статево-рольової поведінки демонструють і дівчата молодшого шкільного віку, що наочно представлено на рисунку 2.3.

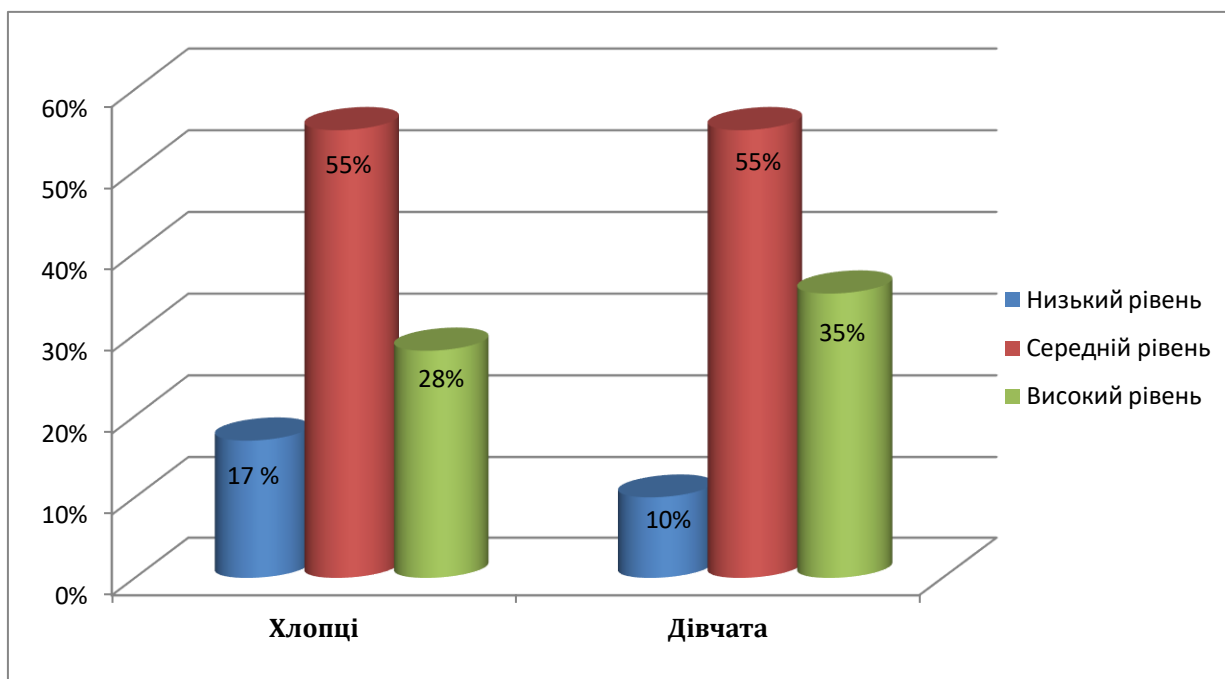

Рис. 2.3. Графічне представлення результатів вимірювання рівня сформованості схем статево-рольової поведінки респондентів (за методикою «Незакінчені ситуації» О. І. Іванової)

У своїх історіях дівчата цілком адекватно до власної статевої приналежності послідовно ідентифікують поведінкові схеми: 90% опитаних засвідчили опанування статево-рольових моделей поведінки на високому (35%) та середньому (55%) рівні значущості. В ігровій кімнаті дівчата молодшого шкільного віку переважно обирають куточок, де можна

перевтілитися у принцесу, надають перевагу лялькам, казковим історіям, розмальовкам із історіями про фей та русалок. У рольових позиціях господині дому або мами дівчатка вправно «займалися» домашнім господарством, приймали гостей, гойдали ляльку. Лише 10% опитаних дівчат надавали перевагу маскулінним («хлопчачим») іграм та іграшкам, демонструючи альтернативні схеми статево-рольової поведінки.

Узагальнюючи, можемо наголосити, що аналіз результатів психодіагностичного вимірювання показників різних аспектів (когнітивного, ціннісного та поведінкового) статево-рольової ідентичності молодших школярів дозволяє констатувати, що у дітей даної вікової групи ознаки статево-рольової ідентичності сформовані переважно на високому та середньому рівнях якості. Також варто зауважити, що в історіях молодших школярів хлопці більш зосереджені на функціональній стороні статево-рольової поведінки, а дівчата описують емоційні аспекти фемінінної поведінки, що цілком відповідає соціокультурним настановам сучасного суспільства.

Зважаючи на зафіксовану під час психодіагностичного вимірювання подібність тенденцій прояву показників статево-рольової ідентичності у молодших школярів різної статі (у хлопчиків і дівчат), нами додатково був залучений коефіцієнт кореляції Пірсона, що розглядається у математичній статистиці як ключовий інструмент для визначення наявності та кількісного оцінювання сили лінійних зв'язків між двома вибірками випадкових величин (його значення змінюється від -1 до $+1$). Також коефіцієнт кореляції Пірсона сприяє уточненню існування між двома змінними зв'язку такої сили, що дозволить говорити про закономірності співвіднесення набору даних.

В якості змінних нами були обрані отримані за допомогою психодіагностичного вимірювання показники статево-рольової ідентичності молодших школярів та статеві приналежності дітей вибіркової сукупності. Процедура статистичного аналізу зв'язку між двома рядами даних здійснювалася за допомогою програми SPSS-20. За результатами

обрахування коефіцієнта кореляції Пірсона було зафіксовано відсутність лінійного зв'язку ($r_{xy} = 0$) між ознаками статевої приналежності та показниками статево-рольової ідентичності молодших школярів вибіркової сукупності. А отже, припущення про існування статистично значущих відмінностей у показниках статево-рольової ідентичності хлопців та дівчат молодшого шкільного віку не підтвердилося. Це дозволяє, із урахуванням специфіки латентного періоду статевої ідентифікації, тлумачити статево-рольову ідентичність молодших школярів як характерну ознаку вікової спільноти, що обумовлена передусім соціально-психологічними чинниками.

Узагальнення вимірів кількісних та якісних характеристик статево-рольової ідентичності молодших школярів дає підстави для виокремлення трьох фокус-груп респондентів:

- 1) молодші школярі *із високим рівнем сформованості статево-рольової ідентичності*: характеризуються збалансованістю статевої свідомості, ціннісного ставлення до власної статевої приналежності та статево-рольових схем поведінки; мають відповідні для даної вікової групи знання про статеві ролі чоловіків і жінок у суспільстві та сім'ї. Діти свідомі своєї статевої приналежності, володіють життєво необхідними гігієнічними вміннями і навичками. Володіють навичками адекватної статево-рольової поведінки (маскулінної або фемінінної), здатні налагоджувати конструктивну взаємодію з представниками своєї та протилежної статі;
- 2) молодші школярі *із посереднім рівнем сформованості статево-рольової ідентичності*: характеризуються певним дисбалансом сформованості статевої свідомості, ціннісного ставлення до своєї статевої належності та статево-рольових стратегій поведінки; мають елементарні морально-етичні уявлення про статеві ролі чоловіків і жінок у суспільстві та в сім'ї. Статево-рольова ідентичність цілком адекватна. Діти на помірному рівні володіють уявленнями і навичками статево-рольової поведінки, проте проявляють їх не системно (часто

після нагадування дорослих). Школярі цієї фокус-групи часто відчують труднощі у встановленні контактів із представниками своєї та протилежної статі;

- 3) молодші школярі *із низьким рівнем сформованості статево-рольової ідентичності*: відзначаються низькими показниками статевої свідомості, ціннісного ставлення до своєї статевої належності та навичок статево-рольової поведінки. Молодші школярі цієї фокус-групи володіють розрізненими етичними уявленнями, знаннями про статеві ролі чоловіків і жінок у суспільстві та сім'ї. Статево-рольова ідентичність дітей адекватна статевій приналежності особи, проте репертуар статевих ролей сформований недостатньо. Статево-рольові схеми поведінки молодших школярів цієї групи в цілому відповідають усталеним у суспільстві моделям маскулінної та фемінінної поведінки. Разом з тим в оцінюванні статево-рольових стратегій поведінки діти орієнтуються переважно на оцінки авторитетних дорослих; школярі вирізняються байдужим ставленням до оточуючих, важко встановлюють контакти як з представниками своєї, так і протилежної статі.

Розглядаючи стан розвитку статево-рольової ідентичності молодших школярів як позитивний (у 81% респондентів зафіксовано високий і середній рівень сформованості когнітивних аспектів ознаки, у 87% – поведінкових аспектів), не можемо ігнорувати той факт, що у 19% молодших школярів на рівні когнітивних показників (за методикою Н. Л. Білопольської) та у 13% учнів початкової школи на рівні поведінкових схем (за методикою О. І. Іванової) простежуються ознаки статево-рольової ідентичності низької якості. До того ж і показники середнього рівня значущості у більшості дітей фіксувалися на нижній межі розкиду. Означене, що цілком логічно, актуалізує необхідність осмислення базових напрямів кваліфікованого психологічного супроводу формування конструктивної статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку.

2.3. Рекомендації щодо конструктивного формування статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку

Результати теоретичного аналізу феноменології статево-рольової ідентичності особистості та емпіричного дослідження показників статево-рольової ідентичності молодших школярів стали підґрунтям для осмислення можливостей оптимізації її формування у системі психологічного супроводу статевої соціалізації школярів.

У роботі над рекомендаціями щодо конструктивного формування статево-рольової ідентичності молодших школярів ми спиралися на положення загальноприйнятого протоколу надання особистості психологічної підтримки (див., наприклад: [1; 22] та ін.), що передбачає реалізацію трьох модулів психологічної інтервенції:

- 1) інформаційно-просвітницького (едукативного) модуля, що має за мету висвітлення основних статево-рольових очікувань, закономірностей формування статево-рольової ідентичності дитини, роз'яснення для дітей та їхніх батьків важливих аспектів адекватної статево-рольової поведінки та системи стосунків дітей у родині. До едукативної програми доцільно долучати фахівців різних сфер просвітництва (психологів, педагогів, медиків, представників ювенальної поліції тощо);
- 2) тренінгового модуля (розвивального, соціально-психологічного тренінгу із пріоритетом групової роботи), орієнтованого на формування адаптивних стратегій статево-рольової поведінки, опанування молодшими школярами когнітивно-поведінкових схем маскулінності та фемінінності відповідно до статевої приналежності дітей;
- 3) рефлексивного модуля, що передбачає осмислення школярами досвіду адекватної статево-рольової поведінки і закріплення набутих навичок у повсякденних реаліях життя (див. табл. 2.6.).

Орієнтовна програма психологічного супроводу формування статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку

Назви змістових модулів і напрями психологічного супроводу
Змістовий модуль І. Просвітницько-інформативний (едукативний) рівень Мета: інформування учасників програми про закономірності та особливості формування статево-рольової ідентичності у молодшому шкільному віці про відмінності внутрішнього світу дитини і дорослого; осмислення власного досвіду статево-рольової поведінки Робота з дітьми молодшого шкільного віку (мульт-лекторій із подальшим обговоренням представлених у мультфільмах історій, бесіди із психологом) <i>Тематичні сесії:</i> Статевий розвиток очима дитини: сприймання специфіки статі (біологічної, соціальної), усвідомлення власної статевої приналежності та прийнятих у суспільстві стандартів статево-рольової поведінки. Соціокультурні очікування. Образ тіла у площині статево-рольової ідентичності дитини Для перегляду та обговорення можна обрати такі <i>мультфільми</i> як-от: • «Мулан» – анімаційний фільм, знятий у 1998 році на студії Walt Disney Pictures. В основу фільму покладена середньовічна китайська поема про Хуа Мулань, жінку, яка вступила до лав армії; • «Як приборкати дракона» – анімаційний пригодницький фільм, знятий за мотивами серії книг британської дитячої письменниці Крессиди Ковелл у 2010 році; • «Відважна» («Хоробра серцем») – комп'ютерний фентезійно-пригодницький мультфільм 2012 року, створений анімаційною студією Pixar; • «Фердинанд» – комп'ютерний анімаційний пригодницький фільм 2017 року, виробництва студій Blue Sky Studios та 20th Century Fox Animation. Заснований на дитячій книжці Мунро Ліфа «Історія Фердинанда» та інші
Просвітницька робота із батьками дітей молодшого шкільного віку (батьківський лекторій «Вікно у світ дитини» із елементами тренінгу толерантної поведінки) <i>Тематичні сесії:</i> Феномен відповідального батьківства. Конструктивні моделі батьківсько-дитячих стосунків. Розуміння як основа взаємодії із дитиною. Батьківський приклад і толерантність до стрес-факторів у формуванні статево-рольової ідентичності дитини молодшого шкільного віку
Просвітницько-розвивальна робота із педагогами (серія вебінарів із елементами тренінгу) <i>Тематичні сесії:</i> Вікові особливості психічного розвитку дитини молодшого шкільного віку. Механізми соціалізації та формування статево-рольової ідентичності молодшого школяра. Закономірності адаптивного самоздійснення. Соціально-психологічні чинники формування статево-рольової культури дитини молодшого шкільного віку. Роль школи у формуванні статево-рольових схем життєдіяльності дитини. Важливість активного впровадження в освітній процес правил егалітарної поведінки через особистісну презентацію самими педагогічними колективами
<i>Усього годин за модулем: 10</i>

Змістовий модуль II. Корекційно-розвивальний рівень Мета: опанування ресурсами моделювання позитивного образу «Я» у площині статево-рольової ідентифікації. Осмислення показників статево-рольової ідентичності, когнітивно-поведінкових схем та ресурсів самоствердження
Робота з дітьми молодшого шкільного віку (тренінг соціально-психологічних компетентностей для молодших школярів «Вчимося бути собою») <i>Тематичні сесії:</i> Актуалізація логічної схеми життєтворення (Знати – Переживати – Діяти). Усвідомлене сприйняття власної статі («Я – хлопчик»; «Я – дівчинка»). Розуміння ресурсу індивідуального самоконтролю і саморегуляції. Адаптивні сценарії статево-рольової поведінки. Гнучкість сценаріїв статево-рольової поведінки як умова психологічного благополуччя особистості. Взаємини представників однієї та різних статей із акцентом на їхній рівності та взаємозамінності в освітньому просторі, у родині, суспільному житті
Психологічний супровід батьків дітей молодшого шкільного віку та вчителів Надання системної психологічної допомоги (консультування) за запитом
<i>Усього годин за модулем: 16</i>
Змістовий модуль III. Рефлексивний рівень Мета: закріплення нового досвіду статево-рольової поведінки та стосунків із особами однієї та протилежної статі, осмислення та інтеріоризація ефективних сценаріїв адаптивної статево-рольової поведінки
Психологічний супровід дітей молодшого шкільного віку <i>Тематичні сесії:</i> Рефлексивний практикум «Не можу, не хочу, чи не розумію?». Робота із сімейними світлинами. МАК-сесії. Арт-терапевтичні практикуми («Я малюю світ»; театралізація схем маскулінної та фемінінної поведінки у постановках, обмін ролями тощо)
Психологічний супровід батьків дітей молодшого шкільного віку та вчителів (тематичні вебінари) <i>Тематичні сесії:</i> Рефлексія конструктивних навичок взаємодії батьків із дитиною у вимірах соціалізації та статево-рольової ідентифікації. Діалог чи монолог? Помилкові очікування як джерело конфліктів у батьківсько-дитячих стосунках та в освітньому процесі. Навички емоційної та поведінкової саморегуляції у складних життєвих ситуаціях.
<i>Усього годин за модулем: 8</i>
Усього годин програми супроводу: 34

В організації психологічного супроводу формування статево-рольової ідентичності молодших школярів варто зважати на систему ризиків та факторів, що можуть ускладнити процесуальні виміри курації статево-рольової ідентифікації дітей молодшого шкільного віку:

- консервативність усталених у соціальному середовищі стереотипів та очікувань щодо статево-рольових сценаріїв поведінки (оформлення зовнішності, одяг, специфіка мовлення (соціолекту) тощо);

- низький рівень статево-рольової культури деяких батьків та педагогів [9], які ігнорують (або замовчують) значущість проблем формування уявлень дітей про маскулінність/фемінінність поведінки особистості;
- недостатня поінформованість молодших школярів щодо варіативних сценаріїв статево-рольової поведінки, форм експресії, стандартів маскулінності та фемінінності [5].

Зосереджуючись на значущості соціально-психологічних чинників формування статево-рольової ідентичності у період дитинства, маємо визнати доцільність впровадження інтегративного підходу щодо організації психологічного супроводу особистості.

Інтегративний підхід у системі психологічних інтервенцій передбачає поєднання таких напрямів діяльності практичних психологів, як-от:

- 1) створення інформаційно збагаченого соціального простору, сповненого зразками адекватної статево-рольової поведінки, що є доступними для спостереження та усвідомленого сприймання дітьми [5; 7; 22; 30 та ін.];
- 2) збагачення компетентностей та соціального досвіду молодших школярів щодо соціально-психологічного поводження із представниками своєї та протилежної статі, здатності дотримуватися соціально-схвалюваних статево-рольових стандартів у взаєминах із однолітками та дорослими: розширення зон власної самореалізації дітей, заохочення учнів обох статей до ділової взаємодії у ігровій, пізнавальній, творчій формах активності [11; 14; 24 та ін.];
- 3) конгруентна взаємодія закладів освіти та сім'ї з метою формування статево-рольової культури дітей молодшого шкільного віку [2; 4; 19 та ін.].

Важливою складовою програми також є розвиток у здобувачів початкової освіти здатності рефлексувати, раціонально оцінювати себе як особистість, адекватно аналізувати власні когнітивно-поведінкові алгоритми поведінки, знаходити особистісні ресурси саморегуляції.

Висновок до розділу 2

Другий розділ кваліфікаційного (бакалаврського) дослідження був скерований на виконання психодіагностичного вимірювання особливостей статево-рольової ідентичності молодших школярів із подальшою інтерпретацією отриманих даних.

У дослідженні брали участь 38 здобувачів початкової освіти (6 – 8 років), учнів 1 – 3 класів Криворізького ліцею № 77; з них 18 хлопців і 20 дівчат. Вибіркова сукупність була сформована за віковою ознакою респондентів із урахуванням правових та етичних норм психологічного супроводу неповнолітніх осіб.

В якості психодіагностичного інструментарію були використані такі методики:

- 1) методика дослідження дитячої самосвідомості та статево-вікової ідентифікації Н. Л. Білопольської (у модифікації О. П. Таран) [17];
- 2) статево-рольовий опитувальник Сандри Бем (Bem Sex-Role Inventory, BSRI) [26];
- 3) методика «Незакінчені ситуації» (О. Іванова) [цит. за: 9, с.37 – 38].

Отримані дані піддавалися кількісному аналізу з подальшою їх якісною інтерпретацією і змістовним узагальненням.

За результатами емпіричного вимірювання було констатовано:

- 68% опитаних дітей молодшого шкільного віку демонструють помірний рівень розвитку самосвідомості та статево-рольової ідентифікації, що свідчить про адекватні для цієї вікової групи уявлення щодо ознак статевої та вікової приналежності, здатність адекватно ідентифікувати себе за статевими маркерами та встановлювати логічну послідовність статевого розвитку осіб своєї та протилежної статі (хоча й із деякими труднощами); 19% залучених до емпіричного дослідження молодших школярів виявляють низький рівень статево-вікової ідентичності: у когнітивних послідовностях

дітей цієї групи виявлено нечіткість формулювань, при вирішенні завдань діти потребували допомоги дорослих (часто у формі прямих підказок);

- найбільш представленим у профілі статево-рольової ідентичності здобувачів початкової освіти є вектор андрогінності (виявлено у 42% опитаних школярів обох статей). Це зумовлює толерантність у ставленні молодших школярів до виявів маскулінності/ фемінінності як у власному поведженні, так і в поведінці інших осіб;
- 83% залучених до емпіричного дослідження хлопчиків стало дотримуються маскулінних варіантів поведінки відповідно до статево-рольових стандартів власної статі; у поведінкових сценаріях 17% хлопчиків молодшого шкільного віку статево-рольові схеми відображені нечітко, репертуар статево-рольової поведінки недостатній: в історіях часто змінюються маскулінні і фемінінні моделі поведінки;
- 90% опитаних дівчат засвідчили опанування статево-рольових моделей поведінки на високому (35%) та середньому (55%) рівні значущості; лише 10% школярок надавали перевагу маскулінним іграм та іграшкам, демонструючи альтернативні схеми статево-рольової поведінки;
- за результатами обрахування коефіцієнта кореляції Пірсона було зафіксовано відсутність лінійного зв'язку ($r_{xy} = 0$) між ознаками статевої приналежності та показниками статево-рольової ідентичності молодших школярів вибіркової сукупності, що дозволяє тлумачити статево-рольову ідентичність молодших школярів як характерну ознаку вікової спільноти, що обумовлена передусім соціально-психологічними чинниками.

На підставі результатів емпіричного вимірювання нами була запропонована орієнтовна програма психологічного супроводу формування статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку.

ВИСНОВКИ

Складні полімодальні вектори розвитку цивілізації у XXI столітті позначаються зокрема й на культуральних стереотипах життєтворення, серед яких важливе місце займають параметри маскулінних та фемінінних моделей поведінки людини. Означене зумовило логічну послідовність виконання кваліфікаційної бакалаврської роботи з теми «Соціально-психологічні чинники формування статево-рольової ідентичності молодшого школяра». Теоретичний огляд наукової літератури з проблем статево-рольової стратифікації суспільства дозволяє констатувати:

1. Показники ідентичності є одним із найбільш значущих аспектів профілю самосвідомості людини, про що свідчать чисельні дослідження зарубіжних та вітчизняних науковців (Е. Н. Erikson, J. Gagnon, B. Henderson, L. Kohlberg, S. K. Thompson & etc.; О. М. Кікінеджі, О. Б. Кізь, Н. Р. Торжевська та ін.). Важливим особистісним конструктом є передусім статево-рольова ідентичність, що тлумачиться як усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної соціальної групи на основі статевої ознаки; усвідомлення себе як носія притаманних статі характерних рис, установок, особливостей поведінки, які співвідносяться з уявленнями про мужність (маскулінність) або жіночність (фемінність), прийняття на себе певної статевої ролі.
2. Статево-рольова ідентичність вибудовується як складова базової структури особистості: формується у процесі анатомо-фізіологічного та психічного розвитку людини і дозволяє упорядковувати образ власного «Я» згідно із рольовими й соціокультурними очікуваннями суспільства та індивідуальною історією суб'єкта життєтворення.
3. Статево-рольова ідентифікація є стадійним процесом, що увиразнює типові для представників певної біологічної статі моделі поведінки та статево-рольові стандарти, прийняті у певній культурі як адекватні для чоловіків або жінок. Найбільш активно формування статево-рольової

ідентичності особистості відбувається у дитинстві й реалізується (С. Бем, А. Еглі, Т. Парсонс та ін.) за трьома напрямками:

- усвідомлення і прийняття дитиною власної статі та її сталості;
- засвоєння та розвиток статево-рольових стереотипів – уявлень щодо характеристик осіб різної статі та статева сегрегація дітей за статтю;
- опанування моделей поведінки, адекватних статево-рольовому модусу ідентичності дитини.

4. Молодший шкільний вік розглядається науковцями (З. Фройд, Л. Колберг, Д. Шеффер та ін.) як латентний період статевого розвитку, що пов'язано передусім із активним розвитком інтелектуальних аспектів життєтворення. Відповідно даний період характеризується зниженням інтенсивності сприйняття та емоційного реагування на показники статево-рольової ідентифікації й активізацією когнітивно-поведінкових схем стабілізації засвоєного досвіду.

5. Важливими факторами формування статево-рольових уявлень дитини науковцями визнано соціально-психологічні чинники: сприйняття і усвідомлення соціальних очікувань та настанов дорослих, наслідування поведінки референтних дорослих (переважно батьків, вчителів) та однолітків, апробація доцільних схем статево-рольової поведінки у власній поведінці.

Теоретичні умовиводи кваліфікаційного бакалаврського дослідження були підкріплені результатами емпіричного аналізу проблеми на підставі психодіагностичного вимірювання показників статево-рольової ідентичності молодших школярів. Було обґрунтовано існування трьох фокус-груп серед здобувачів початкової освіти за ознакою рівня статево-рольової ідентичності: із високим, середнім та низьким рівнем сформованості даної ознаки. Результати емпіричного дослідження дозволяють стверджувати таке:

1. В особистісному профілі дітей молодшого шкільного віку вибіркової сукупності переважає посередній рівень сформованості статево-

рольової ідентичності: 68% дітей за показниками когнітивних ознак і 55% за показниками поведінкових сценаріїв характеризуються певним дисбалансом сформованості статевої свідомості, ціннісного ставлення до своєї статевої належності та статево-рольових стратегій поведінки; вони володіють уявленнями і навичками статево-рольової поведінки, проте проявляють їх не системно (часто після нагадування дорослих).

2. Найбільш представленим у профілі статево-рольової ідентичності здобувачів початкової освіти є вектор андрогінності (виявлено у 42% опитаних школярів обох статей), що засвідчує толерантність у ставленні молодших школярів до виявів маскулінності/ фемінінності як у власному поводженні, так і в поведінці інших осіб, а також свідчить про нечіткість когнітивних та поведінкових схем відтворення статево-рольової ідентичності.
3. Занепокоєння викликають передусім молодші школярі, які належать до фокус-групи із низьким рівнем сформованості статево-рольової ідентичності: вони відзначаються розрізненими уявленнями щодо статевих ролей чоловіків і жінок у суспільстві та сім'ї (19% респондентів). Статево-рольова ідентичність дітей цієї групи (13% залучених до дослідження молодших школярів) адекватна статевій приналежності особи, проте репертуар статевих ролей сформований недостатньо.
4. За результатами обрахування коефіцієнта кореляції Пірсона було зафіксовано відсутність лінійного зв'язку ($r_{xy} = 0$) між ознаками біологічної статі та показниками статево-рольової ідентичності здобувачів початкової освіти, що дозволяє тлумачити статево-рольову ідентичність молодших школярів як характерну ознаку вікової спільноти, обумовлену соціально-психологічними чинниками.

На підставі отриманих даних теоретико-емпіричного дослідження були розроблені рекомендації щодо конструктивного формування статево-

рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку. Було враховано значущість таких напрямів діяльності практичних психологів, як-от:

- 1) створення інформаційно збагаченого соціального простору, сповненого доступними для спостереження дітьми зразками адекватної статево-рольової поведінки;
- 2) збагачення компетентностей та соціального досвіду молодших школярів щодо соціально-психологічного поводження із представниками своєї та протилежної статі, розширення зон власної самореалізації дітей, заохочення учнів обох статей до ділової взаємодії у ігровій, пізнавальній, творчій формах активності;
- 3) конгруентна взаємодія закладів освіти та сім'ї з метою формування статево-рольової культури дітей молодшого шкільного віку.

Також нами була запропонована орієнтовна програма психологічного супроводу формування статево-рольової ідентичності дітей молодшого шкільного віку, передбачає реалізацію трьох модулів психологічної інтервенції (едукативного, розвивального (тренінгового) та рефлексивного).

Загалом результати даного теоретико-емпіричного дослідження дозволяють констатувати, що мета кваліфікаційного бакалаврського дослідження досягнута, завдання виконано.

Список використаної літератури

1. Боярчук А. Сучасні погляди на проблему психологічного супроводу. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2024. № 1(24). С. 33 – 48.
2. Гапочка Я. О. Психологічні особливості партнерської взаємодії вчителя та батьків дитини з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти : зб. наук. праць / відп. ред. Н. М. Токаревої та ін.* Вип. 11. Кривий Ріг : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2021. С. 131–139.
3. Гендерні характеристики особистості та аналіз основних підходів до їх вивчення. *Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти/* за наук. ред. С.Д.Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. Київ : Міленіум, 2006. С. 64 – 77.
4. Главацька О. Вплив батьківської сім'ї на гендерну соціалізацію сучасної молоді. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2017. Вип. 1 (40). С. 55–59.
5. Глущенко К., Козинець О. Особливості формування статево-гендерної ідентичності у дітей з порушеннями психофізичного розвитку. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Вип.1. Бердянськ : БДПУ, 2021. С. 99 – 108.
6. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія : навч. посібник. Київ : Академія, 2014. 308 с.
7. Даценко О. А. Проблема життєвих стратегій особистості: ресурсний підхід. *Вчені записки Таврійського національного університету. Серія Психологія*. 2024. Т. 35 (74). № 5. С.1 – 5.
8. Діденко С. В., Козлова О. С. Психологія сексуальності. Київ : Академвидав, 2009. 304 с.
9. Дорошенко О. В. Умови забезпечення статевої вихованості у дітей 5 – 6/7 років. Кваліфікаційна робота. Ніжин, 2019. 120 с.

10. Іванова Т. В., Карч М. О. Гендерна ідентичність як мультіваріативний феномен. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2020. Том 31 (70) № 4. С. 28 – 33.
11. Кікінеджі О. М., Кізь О. Б. Формування гендерної культури молоді : науково-методичні матеріали до тренінгової програми. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 8. С. 64 – 67.
12. Ковальчук І. А. Статеврольова соціалізація учнів: монографія. Луганськ : Альма-матер, 2007. 216 с.
13. Козинець І. М. Статеврольова соціалізація та гендерна ідентичність особистості. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2012. № 1 (1). С. 91–96
14. Кравець В. П., Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна соціалізація молодших школярів. Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2011. 192 с.
15. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості : монографія. Київ : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
16. Малес Л. В. Біологічні, психологічні та соціокультурні чинники гендеру. Основи теорії гендеру : навчальний посібник. Київ : «К. І. С.», 2004. С. 109 – 131.
17. Методика дослідження дитячої самосвідомості та статево-вікової ідентифікації (за Н. Л. Белопольською; модифікація О. П. Таран) <https://naurok.com.ua/dityacha-samosvidomist-381007.html>
18. Мітіна С. В. Проблема формування гендерної ідентичності підлітків в умовах неповної сім'ї. *Вчені записки Таврійського національного університету. Серія: Психологія*. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 37 – 44.
19. Миропольцева Н. І., Амплєєва О. М., Хоржевська І. М. Вплив батьківських установок на статево-рольову ідентичність підлітка. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2020. Том 31 (70), № 3. С. 118 – 123.
20. Мудрик А. Б. Гендерна компетентність особистості : теорія, діагностика, розвиток : посібник. Луцьк, 2014. 204 с.

21. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку застосування методів психологічного і психотерапевтичного впливу» від 15.04.2008 року № 199
ULR: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0577-08#Text>
22. Олійник Л. М. Статеве виховання у дошкільних закладах та початковій школі : навчально-методичний посібник. Миколаїв, 2011. 128 с.
23. Основи вікової та гендерної психології: навч. посібник / Петровська Т.В, Толкунова І. В, Жукова Г. В, Курдибаха О. М, Булгакова Т. М.; за заг. ред. Т. В. Петровської. Київ : Видавець: Позднішев, 2021. 192 с.
24. Павлущенко Н. М. Проблема гендерної диференціації в сучасній початковій школі: науковий дискурс. *Теорія та методика дошкільної і початкової освіти: монографія* /за заг. ред. О. В. Лобової, С. М.Кондратюк. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С. 279 – 304
25. Родіна Н. В. Статеврольова ідентичність особистості та особливості подолання стресу в ситуаціях загрози самоактуалізації. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2015. № 1 (32) . С. 32 – 37.
26. Статеврольовий опитувальник Бем (BSRI)
ULR:https://www.eztests.xyz/tests/gender_bsri/
27. Сорокіна О. А. Роль виховних стратегій батьків у гендерній соціалізації дошкільників. *Габітус*. Випуск 26. 2021. С. 122 – 126.
28. Титаренко Т. М. Крізь статево-вікові обмеження. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. С. 113 – 139.
29. Токарева Н. М. Сучасні тенденції становлення статево-рольової ідентичності підлітків. *Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої*. Вип. 34. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. С. 558 – 570.

30. Токарева Н. М. Психологічні особливості соціалізації особистості у соціокультурному контексті постмодерну. *Варіативність соціалізації особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства : монографія* / авт. колектив : Н. М. Токарева, А. В. Шамне, О. О. Халік [та ін.]; ред. Н. М. Токаревої. Київ : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2017. С. 17–26.
31. Торжевська Н. Р. Актуальні проблеми дослідження гендерної ідентичності та статево-рольової ідентифікації в сучасному світі. *Стрес в житті сучасної особистості: надбання та втрати / Збірник тез доповідей Всеукраїнського наукового круглого онлайн-столу (м. Київ, 16 травня 2023 року) / за ред. С. Д. Максименка, В. В. Турбан. Київ, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 47 – 49.*
32. Торжевська Н. Р. Характеристика умов розвитку успішної статево-рольової ідентичності і чинників, які впливають на її порушення. *Наукова спадщина української психології: єдність минулого та теперішнього / Збірник тез доповідей Щорічного наукового круглого онлайн-столу (м. Київ, 12 червня 2023 року) / за ред. С. Д. Максименка, В. В. Турбан. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 43 – 45.*
33. Шевченко З. В. Гендерні аспекти соціальної ідентичності (філософська концепція біодетермінізму): *збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Київ : Видавництво «Гілея», 2018. № 139 (12). С. 48 – 53.
34. Шевченко З. В. Теорія статево-рольової соціалізації особистості (філософська оцінка): *збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Київ : Видавництво «Гілея», 2019. № 142 (2). С. 201 – 206.
35. Bandura A. *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Prentice-Hall, Inc., 1986. 223 p.
36. Bem S. L. Gender schema theory: a cognitive account of sex-typing *Psychological Review*. 1981. V. 88. P. 354–364.

37. Bem S. L. The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1994. № 42. P. 115 –162.
38. Craig G. J. Human Development. New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1996. 992 p.
39. Eagly A. Sex Differences in Social Behavior: A Social-role interpretation. Psychology Press. 2013. 192 p.
40. Erikson E. H. Identity, youth and crisis. New York : Norton & Company, Inc; 1971. 368 p.
41. Gagnon J., Henderson B. Henderson The Social Psychology of Sexual Development. *Family in Transition*, Toronto: Little, Brown and Company, 1977. 116 p.
42. Kohlberg L. A cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes / In: E.E. Maccoby (Ed.). The development of sex differences. Stanford: Stanford University Press, 1966. P. 48–93.
43. Maccoby E. E., Jacklin C. N. The Psychology of Sex Differences. Stanford : University Press. 1978. 416 p.
44. Magalhaes C. L. Magalhaes E. S. Gender Dysphoria. *Encyclopedia of Psychology and Gender*. 2017. P. 651–654.
45. Newcombe N. S. Child Development: Change over Time. New York : Harper Collins College Div, 1996. 640 p.
46. Parsons T. Age and Sex in the Social Structure of the United States. *American Sociological Review*. Vol. 7, №. 5 (Oct., 1942). P. 604 – 616.
47. Shaffer D. R. Developmental Psychology Childhood and Adolescence. Wadsworth : Thomson Learning Inc., 2002. 976 p.
48. Thompson S. K. Gender labels and early sex-role development. *Child Development*. 1975. V. 46. P. 339 – 347.

ДОДАТКИ

Додаток А

ЗАЯВА-ДОЗВІЛ батьків (або інших законних представників дитини) на роботу з практичним психологом

ПІБ дитини _____

Дата народження _____

Клас (група) _____

ПІП батька, матері або опікунів

Я, _____, що нижче підписався (-лась), підтверджую свою згоду на групову та в разі потреби індивідуальну роботу практичного психолога з моєю дитиною в рамках чинного законодавства.

Я поінформований (-на) що Дарією Гречко здійснюється дослідження особливостей статево-рольової ідентичності молодших школярів. Психологічний супровід залучених до дослідження дітей передбачає такі форми роботи як-от:

- психологічне спостереження та психодіагностика;
- психологічне консультування (за необхідності).

Я погоджуюсь на співпрацю з психологом і розумію, що психолог зобов'язується:

- надавати інформацію про результати психологічного обстеження дитини в разі звернення батьків (законних представників);
- не розголошувати особисту інформацію конфіденційного характеру, отриману під час індивідуальної бесіди з дитиною та її батьками (законними представниками).

Дата _____

Підпис _____